

MAREK MEJOR
Uniwersytet Warszawski

WOKÓŁ POEMATU *MEGHADŪTA* KALIDASY

Tytuł niniejszego artykułu nawiązuje do tytułu niedawno opublikowanego tomu pt. *Wokół Meghaduty. Nieprzerwana nić literackiej kultury sanskrytu*, który zawiera studia poświęcone poematowi Kalidasy (Kālidāsa) *Meghadūta* ('Obłok posłańcem'), arcydziełu klasycznej poezji sanskryckiej¹. Inspiracją do wzbudzenia ożywionego zainteresowania poematem Kalidasy wśród polskich badaczy literatury sanskryckiej był niewątpliwie pierwszy przekład na język polski, którego dokonała Pani Profesor Joanna Sachse². Tematykę tę kontynuowała (i nadal kontynuuje) uczennica Pani Profesor, dr Mariola Pigoniowa, w artykule zawierającym przekład strof interpolowanych (według edycji Hultzscha) oraz w rozprawie doktorskiej, opublikowanej w postaci monografii w 2002 roku³. Wymieniony zaś na samym początku tom prac poświęconych *Meghaducie* jest rezultatem współpracy pracowników naukowych i studentów indologii dwóch ośrodków akademickich: Uniwersytetu Jagiellońskiego i Uniwersytetu Wrocławskiego (zob. L. Sudyka, *Ibidem*, s. 11). Niniejszy artykuł – kolejny przyczynek do studium *Meghaduty* – pragnę zadedykować Pani Profesor Joannie Sachse z wyrazami wielkiego szacunku dla Jej dokonań naukowych na polu badań indologicznych.

¹ Książka, opracowana pod redakcją Lidii Sudyki, Marioli Pigoniowej i Teresy Miązek (Księgarnia Akademicka, Kraków 2014, 205 str.).

² Kālidāsa, *Meghadūta*. Obłok – Posłańcem, przekład z sanskrytu, wstęp i przypisy J. Sachse, Wydawnictwo Verbum, Katowice 1994. Przekład w wersji nieco skróconej ukazał się najpierw w *Przeglądzie Orientalistycznym* (nr 3–4, 139–140, 1986: 211–225), a następnie w tomie *Światło słowem zwane. Wypisy z literatury staroindyjskiej* (pod red. M. Mejora, Dialog, Warszawa 2007: 396–423). Por. J. Sachse, „*Meghadūta* Kalidasy. Komentarz do strof 11 i 63 (Hultzscha)”, w: *Wokół Meghaduty*, s. 83–89 (tamże bibliografia przekładów dzieł Kalidasy na język polski oraz wybór opracowań).

³ M. Pigoniowa, „*Meghaduta* – Appendix”, *Classica Wratislaviensia* XVII (1993), [Dānasāgarah. Ocean Darów dla Hanny Wałkowskiej, pod red. J. Sachse], s. 79–85; M. Pigoniowa, *Obraz kobiety w Meghaducie Kalidasy. Analiza semantyczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002.

I. KALIDASY MEGHADŪTA WE WCZESNEJ LITERATURZE POLSKIEJ

§ 1. Zwróciliśmy już uwagę na ożywione zainteresowanie poematem wywołane ukazaniem się kompletnego, oryginalnego przekładu na język polski pióra Joanny Sachse. Atoli pierwsze wzmianki o poemacie Kalidasy pojawiły się w literaturze polskiej na początku dziewiętnastego wieku, gdy znajomość Indii dopiero w Polsce raczkowała.

§ 2. Walenty Skorochód Majewski (1764–1835), autor pionierskiego dzieła o języku sanskryckim (zachowując pisownię oryginalną) pt. *O Słowianach i ich pobratymcach. Część 1^{sza}, Obeymuiąca czytane na posiedzeniach działowych w latach 1813, 1814, 1815, tudzież na Posiedzeniu Publicznem Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk dnia 30 kwietnia 1816 r. rozprawy o języku samskryckim...* w Warszawie 1816, zamieścił krótki zarys literatury sanskryckiej w rozdziale IV: „O literaturze dawnych Indyan, a mianowicie w języku samskryckim, podług podań P. Chesya, które w mianej dnia 15 stycznia 1815 roku, przy objęciu Katedry Języka i Literatury Samskrytu mowie, umieścił” (s. 109–117). Był to, jak wskazuje podtytuł, wyciąg z tekstu mowy, jaką wygłosił A.L. Chézy (1773–1832) obejmując pierwszą w Europie katedrę sanskrytu utworzoną w Collège de France w Paryżu w 1815 roku⁴. Ponadto, w drugiej części rozdziału pt. „O literaturze Indyan. Rzecz przełożona z samskrytu, udzielo-na przez Indyanina Gowerdhan Kala” (s. 117–134), Majewski dał przekład artykułu opublikowanego w tomie pierwszym rocznika *Asiatick Researches*⁵, którego autorem był pandit Goverdhan Caul⁶, poświęcony omówieniu osiemnastu dziedzin wiedzy bramińskiej, uwzględniający tylko w niewielkim stopniu literaturę piękną. O poemacie Kalidasy Majewski nie wspomina. Jednakże mógł się on dowiedzieć o istnieniu tegoż poematu ze wspomnianej mowy A.L. Chézy, gdyż na stronie 28 autor zamieścił krótką wzmiankę o poemacie Kalidasy:

Il existe peu de pièces, par exemple, dans notre littérature européenne, que l'on puisse comparer avec le *Mégpha-Dôuta* (le Nuage Messager) pour le sentiment et la grace...

§ 3. Joachim Lelewel (1786–1861) był autorem równie pionierskiego jak praca Majewskiego dzieła pt. *Dzieje starożytne Indji ze szczególnym zastanowieniem się nad wpływem jaki mieć mogła na strony zachodnie. Indja Zagangecka, Sinia i Serika, ile je starożytni znali. Geografja Indjijska z ksiąg świętych. Pierwotna na Wschodzie ziemi znajomość*. Warszawa, 1820.

⁴ A.L. Chézy, *Discours prononcé au Collège Royal de France, a l'ouverture du cours de langue et de littérature sanskrite*, par... Le Lundi 16 Janvier 1815.

⁵ „XVIII. On the Literature of the Hindus, from the Sanscrit communicated by Goverdhan Caul, with a short Commentary”, *Asiatick Researches I* (1801), s. 340–355 (według londyńskiego re-printu; w wersji francuskiej, z której zapewne korzystał Majewski, s. 368–381).

⁶ Zob. E. Windisch, *Geschichte der Indoarischen Philologie und Altertumskunde*, Berlin–Leipzig 1917, t. I, s. 25.

Lelewel w *Zakończeniu* swego dzieła (s. 153 i nast.) daje przegląd źródeł do historii Indii i omawia prace europejskich badaczy, a także wymienia trzy prace w języku polskim dotyczące indyjskiej literatury, religii i języka sanskryckiego (s. 163):

Franciszek Karpiński, „*Wiara, prawa i obyczaje Indian*” [tłumaczenie z francuskiego], t. IV, 1806;⁷

Walenty Skorochód Majewski, *O Słowianach i ich pobratymcach*, Cz. I, Warszawa 1816;⁸

Jan Tarnowski, „Badania historyczne jaki wpływ mieć mogły mniemania i literatura ludów wschodnich na zachodzie, szczególnie we względzie poezji”, *Roczniki Warszawskie* t. XIII, 1819, s. 264–466⁹.

Po czym wyjaśnia (*ibid.*):

Lecz nie same zachęty wynikające z podniesienia interesu rzeczy indyjskich w krainie naszej stały się pobudką do niniejszego pisma mojego. Zniwolonny byłem do zastanowienia się nad Indią starożytną w ciągu pisania i wydawania moich dziejów starożytnych, a za każdy raz przekonywałem się o ważności przedmiotu, o małym wyrobieniu jego oraz o środkach do tego nader niedostatecznych.

Imię Kalidasy wymienia Lelewel dwukrotnie (s. 109–111), zaś na stronie 157 znajdujemy wzmiankę następującej treści (pisownia oryginalna):

Kalidasa poem Meghaduta przez Wilsona (Calcutta 1813) ogłoszona mało Europie znana.

§ 4. Pierwsze omówienie, i to dość obszerne, poematu Kalidasy podał Jan hr. Tarnowski (1777–1842) w swej erudycyjnej rozprawie zatytułowanej „Badania historyczne...” (zob. wyżej). Tarnowski wykazał się nie tylko znajomością literatury i historii europejskiej (przede wszystkim antycznej), lecz również orientacją we współczesnych dziełach traktujących o kulturze Indii, Persji, Arabii i innych. Rozprawa Tarnowskiego składa się z części głównej, po której następuje znacznie obszerniejsza część zawierająca objaśnienia. Omówieniu kultury, wierzeń i literatury Indii poświęcił autor strony 24–47 swej rozprawy. Pisał on (ortografia uwspółcześniona, zachowano osobliwości języka i stylu):

⁷ Karpiński, Franciszek (1741–1825) – J. F. Michaud: *Wiara, prawa i obyczaje Indianów*, Lipsk (w rzeczywistości Wilno) 1803. Jest to skrócony przekład dzieła J. F. Michaud: *Histoire du progrès et de la chute de l'empire de Mysore sous les règnes d'Hyder-Aly et de Tippoo-Saib*, t. 1–2, Paryż 1801. Korzystałem z edycji: Franciszek Karpiński, *Dzieła... wierszem i prozą. Edycja nowa i zupełna, wielkimi pismami od autora nadesłanymi pomnożona*, t. 1–4, wyd. F. K. Dmochowski, Warszawa 1806.

⁸ Majewski, Walenty Skorochód (1764–1835), *O Słowianach i ich pobratymcach (...)*, Warszawa 1816.

⁹ Tarnowski, Jan Feliks, „Badania historyczne jaki wpływ mieć mogły mniemania i literatura ludów wschodnich na ludy zachodnie, szczególnie w względzie poezyi: rzecz czytana na posiedzeniu Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk, w Warszawie dnia 24 miesiąca listopada 1819 roku”. Warszawa 1819, 205 s.

Indie hojnie od natury uposażone i od dawna jak źródło niewyczerpane bogactw wszelkiego rodzaju znajome, są oraz składem najdawniejszych może podań i zabytków. [...] Obraz Indii przez Greków skreślony, wyjąwszy myłki łatwe do sprostowania, zgadza się z obecnym stanem i postrzeżeniami, jakie nam świeże odkrycia podają, tak dalece, że się jedne drugimi nawzajem wspierają. [s. 24]

Od czasu jak w Bengalu Towarzystwo z mężów biegłych dobrane poświęciło uczone badania starożytnościom indyjskim, mnóstwo dzieł dawnych wszelkiego rodzaju odkrytych dowiodło, iż ten kraj nie mniej obfity w płody natury, jak w dary bujnej imaginacji i wzniesienia poetycznego. – Wszystkie niemal nauki, a nawet umiejętności w wysokim stopniu u tego narodu, w odległej znajdujemy starożytności. [s. 29–30]

Na str. 30 znajduje się pierwsza wzmianka o Kalidasie:

Poeta *Kalidas*, o którym niżej mówić będziemy, wiele przed Horacym prawidła iloczasu, miarą wierszów ogłaszał.

Obszerniejsze omówienie twórczości Kalidasy zamieścił Tarnowski na s. 40–44, w tym streszczenie dramatu *Śakuntala* (s. 41–42; objaśnienia s. 122–124) i poematu *Meghadūta* (s. 44; objaśnienia s. 124–126). Przytoczymy w tym miejscu w całości uwagi Tarnowskiego (według tych samych co wyżej zasad pisowni) na temat *Meghaduty* (s. 44):

Mało jest dzieł w rodzaju elegii, które by iść mogły w porównanie z *Magaduta* [recte: *Meghaduta*]. („Obłok posłańcem”), zdaje się obraz rozkosznego siedliska Alaki, służyczą za wzór czarownym gmachom Alcyny¹⁰ lub ogrodom Armidy¹¹: walczy niejako Ariost¹² z Kalidasem w wystawieniu lubieżnej miękkości, jaką tchnie urocza okolica, a słodkie marzenia, unosząc się na złotych skrzydłach, wśród najczystszej powietrza, zwolna kołyszą imaginacją, pieścżą ją, i napawają rozkoszą. Takim jest –
Ród czarownych urojeń, świetny i zwodniczy
Co bajeczne po Grekach krainy dziedziczy. –
Takimi istoty napełnia poezja indyjska świat umysłowy, takim go utworzyła.

Dalej, w notach objaśniających (na s. 124–126), autor dał streszczenie poematu i opatrzył komentarzem:

Magaduta [recte: *Meghadūta*] ‘Obłok posłańcem’. – Duch niebieski *Yakcha* [recte: *jaksza* (*yakṣa*)] przełożony nad ogrodami potężnego bóstwa *Kuwery* [recte: *Kubery*] (*Plutusa indyjskiego*), wpuścił do nich przez niebacność słonia *Indry*, który tam straszne porobił szkody. – Bóg w swoim gniewie skazał niedbałego na wygnanie dwunastomiesięczne na okropną skałę, daleko od żony i od rozkosznego siedliska *Alaki*.

¹⁰ Alcyna – piękna wiedźma, postać z poematu Ariosta.

¹¹ Armida – czarownica, postać z poematu Torquato Tasso, *La Gerusalemme Liberata* („Jerozolimie wyzwolona”, 1581).

¹² Ariost (Ariosto Ludovico), 1474–1533, autor romantycznego eposu *Orlando furioso* („Roland szalony”), skomponowanego w latach 1516–1521–1532.

– Już 8. smutnych było upłynęło miesięcy, gdy w dżdżystej porze wzniosła się chmura zza góry, na której jęczał wygnaniec, a popchnięta wiatrami dążyła do *Alaki*; boleść nieszczęśliwego odnawia się na ten widok, zwraca mowę do chmury, jakby do litującego się przyjaciela, gdyż jakież nieszczęśliwy (mówi Poeta), nie szuka powierzyć boleści swoich przedmiotom go otaczającym? Czyni jej ofiarę z kwiatów, wskazuje kierunek, jaki chmura ma obrać dążąc do *Alaki*; opisanie siedliska tego jest najżywszym, farby najświetniejszymi, zdaje się, że *Ariost* odziedziczył świeżość pędzla tego w odmalowaniu ogrodów *Alcyny*.

– Cudowne pałace, których szczyty wysokie i błyszczące nikną w obłokach, muzyka niebieska ustawnie słyszeć się daje, wonie napełniają powietrze, każda kropla rosy jest diamentem.

– Chóry nimf, których jedynym staraniem podobać się i wabić, całym zatrudnieniem uroić się, rozsypane po gaikach, zdają się stawiać sidła niebaczej młodzieży zwracającej na nie oczy. Tam złoto, drogie kamienie sztucznie z konchami zmieszane, zdobią czarowne jaskinie, odbijając się stokrotnie w błękitach jeziora, ledwo zmieszanego lekkim płynieniem łabędzia. – Próżno tajemnicze cienie wieczora kryją rozkoszne sceny, zwiędłe girlandy, zdeptane kwiatów łodygi, perły świeżo oderwane od przepasek i rozrzucone po murawie, za wstaniem Jutrzenki zwiastują dniowi tajemnice nocy.

– Lecz obraz żony tonącej we łzach, jest najczulszym i wyrównywa najpiękniejszym *Heroidom* Nasona¹³. –

„Ileż razy obraz ukochanej osoby skreśliłem na jałowej skale, i tyleż razy zmyłem go moimi łzami, w każdym darze przyrodzenia staram się cię upatrzeć;

pnący się krzew wystawia twą wysmukłą kibić, srebrne światło księżycy, białość płci twojej, modry *lotus*, słodycz spojrzenia, ale każda z tych rzeczy, część tylko twoich wdzięków odkrywa, twoja zaś osoba wszystkie je w jedno łączy; westchnienie odpowiada westchnieniu, lecz nic nie zdoła wyrazić tęsknoty, wyrównać miłości.”

Słyszac te wyrzekania Bóg bogactw (*Kuwera*), zmiękczone błaganiem, skracca czas wygnania, a dwoje kochanków złączonych, uważają jakby sen znikomy, długie męczarnie, jakich doświadcza.

Taka jest osnowa i postęp tego poematu, którego miara wierszy, choć lżejsza, nie mniej jednak harmonijna od poważnej miary wiersza bohaterskiego, odpowiada wewnętrznym jego zaletom.

Podziw dla starożytnej mądrości i wiedzy Indusów i zachwyt nad pięknem literatury i poezji sanskryckiej Jana Tarnowskiego kontrastuje ze zgoła powściągliwym, a miejscami wręcz niechętnym i krytycznym, spojrzeniem Juliana Adolfa Święcickiego, autora i redaktora obszernej wielotomowej historii literatury powszechnej (zob. niżej).

¹³ Nason (Nazon) = Owidiusz (Publius Ovidius Naso, 43 p.n.e. – 18 n.e.), autor utworu poetyckiego pt. *Heroidy*, który zawiera fikcyjne listy miłosne bohaterki mitycznych.

§ 4.1. Dodajmy tu na marginesie, że Józef Szujski (1835–1883), wybitny historyk, ale też poeta i prozaik, w swym obszernym dziele pt. *Rys dziejów piśmiennictwa świata niechrześcijańskiego* (Kraków 1867) dał przekład ośmiu strof z „lirycznego poematu Kalidasy pt. ‘Obłok gońcem miłości’ (Meghaduta)”, dokonany na podstawie niemieckiego przekładu fragmentów poematu przez Ernsta Meiera (1813–1866) i zamieszczonych w jego trzytomowym dziele *Die klassischen Dichtungen der Inder* („Aus dem Wolkenboten des Kalidasa”, w: III. *Lyrische Poesie. Indisches Liederbuch*, 1854, s. 90–96). Strofy te przedrukował następnie Antoni Lange (1862–1929) w opracowanej przez siebie antologii literatur orientalnych pt. *Dywan wschodni. Wybór arcydzieł literatury egipskiej, asyro-babilońskiej, hebrajskiej, arabskiej, perskiej i indyjskiej*. Warszawa 1921, s. 356–357.

§ 5. Julian Adolf Świącicki (1848/1850–1932) napisał najobszerniejszy w owym czasie zarys literatury indyjskiej¹⁴, który ukazał się pt. *Literatura indyjska* jako czwarty tom *Historii literatury powszechnej* w Warszawie w 1902 roku. To obszerne dzieło, liczące 462 strony małego formatu, bogato ilustrowane rycinami, opiera się całkowicie – podobnie zresztą jak wyżej omówione dzieła Majewskiego, Lelewela, Tarnowskiego, Szujskiego – na licznych europejskich opracowaniach i przekładach literatury indyjskiej (*scil.* sanskryckiej), które podówczas były dostępne. Świącicki przytacza obficie poglądy uczonych i autorów opracowań oraz streszcza na podstawie przekładów (głównie niemieckich i francuskich) utwory literatury indyjskiej. Poezji lirycznej i poematowi Kalidasy poświęca autor dość dużo miejsca¹⁵, jednak ton jego omówienia jakże odbiega od tonu poprzednika, Jana Tarnowskiego! Píše Świącicki:

Sanskryckiej poezji lirycznej bogatą nazwać nie można; nie imponuje ona ani ilością, ani jakością. Indianie, przy krańcowości swego temperamentu, kochali się albo w epopiejach olbrzymich, albo w utworach dramatycznych bardzo długich, lub też w krótkich sentencjach i aforyzmach. Przy nadzwyczajnym upodobaniu w opisowości, nie mogli się oni zadowolić liryzmem „krótkooddechowym” w jego znaczeniu europejskim. Liryzm przedstawiał dla poety indyjskiego zbyt małe pole do wyładowania fantazji

¹⁴ Teofil Krasnosielski (1841– zm. po 6 IX 1897) napisał pierwszy w języku polskim zarys literatury indyjskiej pt. *Literatura indyjska*, zamieszczony w zbiorowym dziele pt. *Dzieje literatury powszechnej z ilustracjami*, t. I: *Dzieje literatury starożytnej*, w opracowaniu J. A. Świącickiego, T. Krasnosielskiego, J. Radlińskiego, K. Kaszewskiego, F. Łagowskiego. Warszawa 1880, s. 59–144. Tamże na s. 124 znalazła się taka uwaga: „Liryka erotyczna jest zmysłową, gorącą, wyuzdaną. Nie brak wszakże i tu przykładów szlachetnej delikatności uczuć, jaką odznaczają się zwłaszcza dwa utwory: *Meghaduta*, tj. ‘Obłok jako poseł, przypisywany Kalidasie, i *Ghatakarpura*, tj. ‘Stłuczony dzban, niewiadomego autora. W pierwszym dziwnie pięknie i rzewnie przedstawiony smutek biednego wygnańca, który rozłączony z żoną czy kochanką zwraca się do obłoku, aby ten zniósł i wyraził jego uczucia i żale przed ukochaną; treść drugiego utworu jest podobną, tylko że w nim żona tęskni po mężu”. T. Krasnosielski napisał ponadto artykuł pt. „Próby literatury indyjskiej” *Biblioteka Warszawska* 1866, t. 3, s. 84–121; 325–262; t. 4, s. 32–53, w którym krótko opisał Wedy, epos i dramaty.

¹⁵ Zob. *Rozdz. XVII. Poezja liryczna i epigramatyczna. Przysłowia*, s. 302–327.

nieokiełznanej i, powiedzmy prawdę, gadulstwa bezgranicznego. Nawet mistrz największy – Kalidasa – nie umiał w tym względzie zachować miary należytej. Jak w dziale poprzednim, tak i w liryce, zajmuje ten poeta miejsce naczelne, dzięki dwu tylko poematom swoim: *Meghaduta* i *Ritusanhara*. Pierwszy z tych utworów, rozślawiony przez wszystkich pisarzy indyjskich i europejskich, a między innymi przez Goethego¹⁶, nie dorasta bynajmniej – w moim pojęciu – jako poemat liryczny, do tych wyżyn, na których go ekstaza przesadna umieściła. Zanim usprawiedliwimy swój pogląd, przytoczę naprzód treść poematu *Meghaduta*, czyli „Obłok posłem”, [który] składa się, w przekładzie niemieckim B. Hirzla, ze 116 zwrotek 7-o wierszowych [...]. [s. 302]

W tym miejscu Świącicki nie tyle streszcza, co parafrazuje treść poematu według przekładu Hirzla¹⁷, przeplatając swoimi krytycznymi uwagami (s. 304–305):

Opisy te są w ogóle ładne i obrazowe, ale tak przeładowane ozdobami botaniczno-zoologicznymi, których zresztą pełno w każdym poemacie indyjskim, że czytelnik, nieobznajmiony dokładnie z florą i fauną krajową, nie umie sobie zdać sprawy z piękności porównań poetycznych. Dopiero więc po opisie krajów w 560 wierszach, poeta tak rozpoczyna zwrotek 81-ą.

Tam, o ząbkach, jak perły, urocza i młoda,
O wargach tak czerwonych, jak Wimby jagoda,
O kibici wysmukłej, wzroku trwożnej łani,
Przebywa w swym sieroctwie serca mego pani!
Krağłość bioder chód pięknej ociążałym czyni;
Pod pełnią swego łona gniew się ta bogini,
Najpiękniejsze na świecie Boga arcydzieło!
.....
Zdziś pewno, pod łez falą ćmi się wzrok jej miły;
Żary westchnień z ust barwę szkarłatną wypili;
Twarzy jej, w dłoniach skrytej, pukłami owianej,
Dawną jasność posępne ćmią bólu tumany...

Ale dajmy pokój wierszom, które, pomimo całej sumiennosci Hirzla, nie mogą odtworzyć dokładnie powodzi opisowej autora „Meghaduty”. – Zobaczymy, jak wygląda rzekomy liryzm Kalidasy w przekładzie Fauché'a¹⁸ dosłownym bez rymu i bez rytmu. –¹⁹

¹⁶ O pełnej zachwyty reakcji J.W. Goethego (i innych niemieckich uczonych i pisarzy) informuje M. Winternitz, *History of Indian Literature*, vol. III:1 (*Classical Sanskrit Literature*), transl. by V. Srinivasa Sarma, Motilal Banarsidass, Delhi 1963, s. 120. [Dalej w skrócie: HIL (III:1), 1963.]

¹⁷ Bernhard Hirzel (1807–1860), tłumacz m.in. *Meghaduty*, Zürich 1846. Zob. Windisch 1917, I, s. 95, 96 i przyp. 1.

¹⁸ Hippolyte Fauché (1797–1869), tłumacz m.in. dzieł Kalidasy (1859, 1860). Zob. Windisch 1917, I: 142.

¹⁹ Świącicki nie znał sanskrytu i, rzecz jasna, z konieczności zmuszony był do korzystania z obcojęzycznych przekładów, których jakości również nie był w stanie ocenić. Obydwa przekłady *Meghaduty*, na których oparł swoje omówienie, nie należą bynajmniej do wybitnych dzieł translatorskich i wyszły spod pióra sanskrytystów niezbyt wysokich lotów, o czym informuje Windisch, *op. cit.*

Tu Świącicki rzeczywiście streszcza poemat według francuskiego przekładu Fauchera (s. 305–306), po czym kończy omówienie znamienym stwierdzeniem (s. 306):

Sądzę, że tej próbki wystarczy do uwydatnienia, że w tym najliryczniejszym z poematów liryzm ginie najzupełniej w opisowości.

Okazuje się jednak, że Świącicki nie pozostawał bynajmniej nieczuły na uroki poezji sanskryckiej, bo oto kilka akapitów dalej (s. 307–309) wypowiada się nader ciepło, wręcz z sympatią o wierszu „na wskroś lirycznym i bardzo ładnym”, który późna tradycja indyjska przypisywała Kalidasy. Utwór, który spodobał się Świącickiemu, nosi tytuł *Ghaṭa-karpara* (‘Rozbity dzban (garniec)’)²⁰ i składa się z 22 strof, jego treścią zaś podobny motyw jak u Kalidasy. Poemat ten wpisuje się w cały szereg późniejszych utworów naśladowujących *Meghadutę* i określanych mianem *dūta-kāvya* albo *saṃdeśa-kāvya*, tj. poematów opiewających ‘posłannictwo’, czyli mówiących o posłańcu, któremu powierzono przekazanie posłania (*dūta*, ‘posłaniec’; *saṃdeśa*, ‘przesłanie, posłannictwo’). Owym posłańcem może być na przykład obłok (*megha*)²¹.

II. EDYCJE, MANUSKRYPTY, KOMENTARZE

§ 6. Kalidasy poemat *Meghadūta* ‘Obłok posłańcem’ liczy od 110 do 130 strof, zależnie od wersji²², ułożony jest w metrum *mandākrāntā* (dosł. ‘powolnie krocząca’, 4 x 17 sylab)²³, i dzieli się zazwyczaj na dwie części zwane *pūrva-megha* (‘Obłok pierwszy’) i *uttara-megha* (‘Obłok wtóry’)²⁴. Zaliczany jest do typu poezji zwanej *khaṇḍa-kāvya*, tj. krótkich poematów osnutych wokół wybranego tematu i liczących do stu strof²⁵.

Bibliografię dawniejszych wydań i przekładów *Meghaduty* podał Winternitz w swej historii literatury indyjskiej, HIL (III:1), 1963, s. 117, przyp. 2.

²⁰ Zob. Winternitz HIL (III:1), 1963, s. 125; obszernie omówienie w: S. Lienhard, *A History of Classical Poetry: Sanskrit-Pali-Prakrit*, Wiesbaden 1984: 110–113 (tamże bibliografia) [dalej w skrócie: HCP].

²¹ Zob. Lienhard HCP, 1984, s. 113: charakterystyka *sandeśakāvya*; tamże, na s. 113n. wnikliwe omówienie poematu Kalidasy oraz innych utworów należących do tego typu poezji (wraz z obfity bibliografią), zob. zwł. s. 122, gdzie się znajduje zestawienie struktury *Meghaduty* i *Pawanaduty* (*Pavanadūta*, autor: Dhoyī, XII w.). Zob. też obszernie omówienie poematu w: Warder, *Indian Kāvya Literature*, vol. 3, §§ 1410–1417 (dziękuję Recenzentowi/Recenzentce artykułu za tę wskazówkę). Bibliografię prac poświęconych twórczości Kalidasy (za lata 1971–2011) zestawiał Utz Podzeit.

²² Lienhard HCP, 1984, s. 118.

²³ Lienhard HCP, 1984, s. 117–118.

²⁴ Lienhard HCP, 1984, s. 116.

²⁵ Lienhard HCP, 1984, s. 66, 104n. Definicja w traktacie pt. „Zwierciadło kompozycji” (poł. XIV w.): Viśvanātha Kavirāja, *Sāhitya-darpaṇa*, VI 564: *khaṇḍa-kāvyaṃ bhavet kāvyasyaikadeśānūsāri ca // yathā meghadūtādi /*. W traktacie tym przywoływane są dwie strofy *Meghaduty*: 103 (przy definicji *svapna* ‘śnienie’) i 80 (przy definicji rozłąki z powodu nieobecności, *pravāsa*, na skutek klątwy *śāpa*; ale por. niżej przyp. 50).

§ 7. Przekład *Meghaduty* pióra Joanny Sachse opiera się na edycji Eugena Hultzscha z 1911 roku. Jest to edycja ciesząca się zasłużonym uznaniem uczonych²⁶. W 1998 roku ukazało się jej drugie wydanie z przedmową prof. Albrechta Wezlera. Wezler wysoko ocenił edycję Hultzscha i podkreślił jej liczne zalety. Przede wszystkim edycja Hultzscha oparta jest na czterech manuskryptach – trzech kaszmirskich w piśmie *śāradā* (Mss A, B, C) oraz na jednym manuskrypcie w *devanāgarī* (Ms D, datowany *saṃvat* 1857), a także na edycjach drukowanych (Nandargikar, Stenzler, Pathak²⁷); ponadto – co nader istotne – zawiera najstarszy znany komentarz *Vivṛti (Pañcikā)*, autorem którego był Vallabhadeva (1. poł. X w.). Vallabhadeva komentował 111 strof, zaś słowem *prakṣipta* (dosł. ‘dodane, dorzucone’) oznaczył strofy, które uznał za interpolacje. Wykaz strof uznawanych za nieautentyczne (z podaniem źródeł) zamieścił Hultzsch w dodatku do swej edycji (*Appendix. Spurious verses*, s. 59–67: I–XIX)²⁸. Edycję tekstu poematu wraz z komentarzem poprzedza uczona przedmowa (*Preface*, s. xiii–xxii) oraz zestawienie strof w różnych recenzjach poematu, zamyka zaś wspomniany dodatek oraz kompletny słownik sanskrycko-angielski (*Vocabulary*, s. 69–113). Drugie wydanie *Meghaduty* zaopatrzone jest w bibliografię nowszych prac (*Select Bibliography*, s. 114–115).

W przedmowie do swej edycji E. Hultzsch omówił wcześniejsze wydania poematu Kalidasy²⁹. Przedstawimy tutaj pokrótce najważniejsze z nich na podstawie oryginałów.

§ 8. *Editio princeps* ukazała się w Kalkucie w 1813 roku, jej autorem był Horace Hayman Wilson (1784–1860). Wilson korzystał ze współczesnego manuskrytu w piśmie bengalskim, zawierającego sześć komentarzy, którego użył mu H. T. Colebrooke³⁰. Edycję tekstu 116 strof w dewanagari opatrzył on przekładem oraz objaśnieniami. Rok później, w 1814 w Londynie ukazał się sam przekład poematu, który wzbudził zachwyty Goethego. W przedmowie do drugiego wydania

²⁶ E. Hultzsch, *Kālidāsa's Meghadūta*, edited from manuscripts with the Commentary of Vallabhadeva, and provided with a complete Sanskrit-English Vocabulary. With a Foreword by Prof. A. Wezler, Munshiram Manoharlal Publishers, Delhi 1998 (1st ed. 1911, London). Także najnowszy przekład pióra Sir Jamesa Mallinsona, wydany w serii Clay Sanskrit Library w 2006 r., opiera się na edycji Hultzscha i, ponadto, zawiera jej tekst w osobliwej konwencji transkrypcyjnej.

²⁷ Zob. niżej.

²⁸ Przekład 16 strof interpolowanych według Vallabhadewy w: Pigiłowa, „Meghaduta – Appendix”, *op. cit.*, s. 79–85.

²⁹ Zob. także Zenker 1846 (nr 3569, 6062–64, 6074); Macdonell, *JRAS* 1913.

³⁰ Opis manuskrytu w: *Catalogue of the Sanskrit Manuscripts in the Library of the India Office*. Part VII. *Saṃskṛit Literature*. B. *Poetical Literature*. III. *Poetic Compositions in Verse and Prose*. IV. *Dramatic Literature*, ed. by J. Eggeling, London 1904, s. 1422 (nr katalogu: 3774; sygn. 1584). Manuskrypt liczy 71 fol., w piśmie bengalskim, na papierze europejskim (znak wodny: 1806 r. [sic]); poemat *Meghadūta* w 116 strofach z 6 komentarzami: 1. *Subodhā* (Bharatasena), 2. *Muktāvālī* (Rāmanātha Tarkālaṃkāra), 3. *Mālatī* (Kalyāṇamalla), 4. *Samjīvanī* (Mallinātha), 5. *Ṭikā* (Haragovinda Vācaspati), 6. *Tātparyadīpikā* (Sanātana Gosvāmin).

(1843) Wilson przyznał, że wydanie kalkuckie zawierało niedostatki typowe dla wczesnych druków sanskryckich, czyli nierozdzielone wyrazy, błędy w tekście. W obecnej edycji owe błędne passusy zostały poprawione, rozdzielono wyrazy tam, gdzie pozwalały na to reguły sandhi, dodano także słownik sanskrycko-angielski ułożony przez Francisa Johnsona. Wilson wyznał także, że jego pierwszy przekład wierszowany nosił cechy typowe dla pracy młodzieńczej, mianowicie odstępstwa od oryginału, a nawet błędne zrozumienie znaczenia. Niektóre błędy zostały poprawione, w niektórych wypadkach zmieniona została kolejność wersów, ażeby ściślej odpowiadała oryginałowi; skorygowane zostały noty objaśniające, zwłaszcza te, w których Wilson odwoływał się do paraleli w literaturze europejskiej.

§ 9. Kolejną edycję *Meghaduty* opublikował w roku 1841 w Bonn Johannes Gildemeister (1812–1890) na podstawie edycji Wilsona oraz trzech manuskryptów z bibliotek europejskich (Paryż, Kopenhaga), wraz ze słownikiem sanskrycko-łacińskim. Poemat liczy tu 113 strof. W drugiej części pracy Gildemeister zamieścił wydanie krótkiego poematu *Śrngāratilaka* (22 strofy), którego autorstwo tradycja błędnie przypisała Kalidasi³¹.

§ 10. Edycja, którą opublikował w 1874 roku w Breslau Adolf Friedrich Stenzler (1807–1887) stanowi duży postęp względem poprzednich. Stenzler miał do dyspozycji nie tylko manuskrypty (niewątpliwie te same, z których korzystali poprzednicy – Wilson i Gildemeister), wraz z komentarzami, lecz także wydania indyjskie poematu z komentarzem Mallinathy. Zwrócił on uwagę, że manuskrypty z komentarzem Mallinathy zawierają różne wersje tekstu, co – jego zdaniem – wskazuje na to, iż kopiści sami dokonywali interpolacji poza tymi, które wskazał komentator. Stenzler wyzyskał również opracowania i przekłady europejskie: wysoko ocenił literackie walory przekładu Maxa Müllera (Königsberg 1849), jednak za jeszcze większe osiągnięcie uznał przekład prozą Carla Schütza (Bielefeld 1859), oparte na gruntownym studium poematu. Wzorem komentatora Mallinathy Stenzler podzielił poemat na dwie części: *pūrva-megha* zawiera śloki 1–63, zaś *uttara-megha* śloki 64–112. Edycja zawiera ponadto tekst 15 strof uznanych za interpolowane (*prakṣiptāḥ ślokāḥ*) (s. 24–27), objaśnienia (s. 29–39) oraz słownik sanskrycko-niemiecki (s. 40–74).

§ 11. Na szczególną uwagę zasługuje edycja *Meghaduty*, którą opublikował w 1894 roku Kashinath Bapu Pathak (1850–1932), profesor sanskrytu w Deccan College w Pune, na podstawie dżinijskiego utworu *Pārśvābhyudaya*. Autorem kompozycji *Pārśvābhyudaya* ("Triumf Parśwanathy")³² był Jinasena (2. poł.

³¹ Lienhard HCP, 1984, s. 99.

³² Lienhard HCP, 1984, s. 124 i przyp. 201.

VIII w.), który w swój utwór opiewający żywot dżinijskiego arhata Parśwanathy (Pārśvanātha) wplótł wszystkie wersy *Meghaduty* w taki sposób, że brał jedną czy dwie linijki z poematu Kalidasy a resztę dopełniał własnymi słowami. W ten sposób zachował się kompletny i niezmieniony tekst *Meghaduty* w tej postaci, która była znana około połowy VIII wieku. Jest to zatem najwcześniejsze świadectwo, niezwykle istotne z punktu widzenia krytyki tekstu. Pathak opatrzył edycję poematu Kalidasy (120 strof) komentarzem Mallinathy, szczegółowymi objaśnieniami, przekładem oraz pożytecznymi wykazami: nazw geograficznych (Appendix II) oraz autorów i dzieł wzmiankowanych w komentarzu (Appendix III)³³.

§ 12. W tym samym roku ukazała się kolejna, wartościowa edycja *Meghaduty* z komentarzem Mallinathy, którą przygotował z myślą o studentach Gopal Raghunath Nandargikar, wykładowca sanskrytu z Pune³⁴. Nandargikar sporządził swą edycję na podstawie dwóch wydań europejskich (Wilson, Gildemeister), kilku edycji indyjskich oraz kilkunastu manuskryptów sanskryckich ze zbiorów biblioteki Deccan College w Pune, których dokładny opis podał w obszernym wstępie. Ponadto edycję tę opatrzył on przekładem na język angielski, licznymi szczegółowymi objaśnieniami z odwołaniami do innych komentarzy i edycji oraz listą strof uznanych za nieautentyczne.

§ 13. Arthur A. Macdonell (1854–1930), profesor sanskrytu w Oksfordzie, napisał obszerną, bardzo pochlebną recenzję pracy E. Hultzscha³⁵. Zaznaczył on na początku, iż wartość edycji podnosi fakt zamieszczenia najstarszego znanego komentarza Wallabhadewy, który zawiera tekst *Meghaduty* w recenzji znanej w Kaszmirze na początku X wieku. Podkreślił on przy tym, że jest to pierwszy opublikowany w Europie komentarz do klasycznego utworu typu *kāvya*, który został sporządzony według zachodnich krytycznych standardów edycji tekstów. Tekst Wallabhadewy liczy 111 strof, podczas gdy najbardziej popularna recenzja tekstu znana z komentarza Mallinathy (Mallinātha, XIV w.), zawiera 121 strof. Kwestia autentyczności strof jest przedmiotem dłuższych rozważań recenzenta. Macdonell stwierdza (s. 177), że pomimo upływu stu lat od ukazania się *editio princeps* Wilsona (1813) i intensywnych studiów nad poematem Kalidasy, nadal nie ma pewności co do trzech zagadnień – autentyczności wielu strof, oryginal-

³³ Pathak w obszernym wstępie do drugiego wydania (1916, s. xix–xx) krytycznie ocenił cztery manuskrypty, na podstawie których Hultzscha sporządził swoją edycję (Hultzscha 1911). Zarzucił Hultzschowi, że ten błędnie porównywał manuskrypty, gdyż nie zauważył opuszczeń w trzech manuskryptach *śāradā*, a które są obecne w manuskrypcie *devanāgarī* (D); mianowicie Hultzscha pominął milczeniem fakt, że Vallabhadeva komentował 9 strof uznanych za interpolacje na podstawie tekstu D – manuskrypt ten zawiera bowiem nie tylko owych 9 strof, lecz także komentarz Wallabhadewy. Na s. xxv–xxvii Pathak zamieścił tabelę synoptyczną ukazującą kolejność strof w konsultowanych edycjach, zaś w apendyksie (Appendix I) listę 9 strof nieautentycznych (s. 69, A–I).

³⁴ Bombay 1894.

³⁵ A.A. Macdonell, *JRAS* 1913: 176–185.

nego porządku strof autentycznych, oraz autentyczności licznych występujących w nich lekcji³⁶. Macdonell podkreślił fakt (s. 179), że wiele interpolowanych strof jest bardzo starych, gdyż w komentarzu Wallabhadewy, późniejszym o ponad stulecie od kompozycji *Pārśvābhyudaya* dzinijskiego autora (poł. VIII w.), powtarza się ich aż dziewięć, z których pięć komentator Mallinatha (XIV w.) również uznał za *prakṣipta*. Wyraził on przy tym nadzieję (s. 181), że nowe odkrycia manuskryptów pochodzących z czasów wcześniejszych od Mallinathy pozwolą dokonać krytycznej weryfikacji materiału tekstowego.

§ 14. Macdonell przywołał w tym kontekście nepalski manuskrypt *Meghaduty* na liściach palmowych z 1364 roku³⁷. Ten najstarszy znany manuskrypt *Meghaduty* opisał po raz pierwszy Hara Prasad Shastri (1853–1931) w katalogu³⁸ manuskryptów na liściach palmowych i na papierze znajdujących się w zbiorach biblioteki Maharadży Nepalu³⁹ w Katmandu. Pod numerem „1076 ʒa” (s. 31) zamieścił on krótki opis: niekompletny, brak ślok 1–8; pismo newari (*nevārī*), data *saṃvat* 484 = ~1364 r. [zob. niżej]; liczba ślok – 110. Pod numerem „1473 ʒha” (s. 56) znajduje się lakoniczny opis innego manuskryptu *Meghaduty* na liściach palmowych: zniszczony (*khaṅḍita* ‘podarty’), pismo majthili (*maithilākṣara-likhitam*). Z kolei pod numerem „1633 ʒa” (s. 78) Shastri wymienia równie lakonicznie manuskrypt jakiegoś komentarza: *Meghadūta-ṭikā*, zniszczony, w piśmie newari.

§ 14.1. Szczęśliwie ten najstarszy cenny manuskrypt zachował się i jest obecnie przechowywany w National Archives w Katmandu. Dzięki projektowi Nepal-German Manuscript Preservation Project w latach 1970–2001 (i później) sfotografowano w Nepalu dziesiątki tysięcy manuskryptów, w tym 100 manuskryptów *Meghaduty* (17 datowanych)⁴⁰. Wśród nich znajduje się także mikrofilm oznaczony

³⁶ Wydaje się, że i dziś – patrząc z perspektywy kolejnych stu lat – pomimo ujawnienia wielu nowych materiałów źródłowych, tj. manuskryptów poematu i komentarzy – nadal nie jesteśmy w stanie definitywnie odpowiedzieć na postawione pytania. Jedno jest pewne – nowe krytyczne opracowanie tekstu *Meghaduty* jest pilnym dezyderatem.

³⁷ W rzeczywistości manuskrypt spisany został w 1363 r. (zob. niżej). Jak informuje Macdonell (1913, s. 181), manuskrypt ten został wypożyczony do Oksfordu w celu sfotografowania w Clarendon Press. O dalszych losach manuskryptu nic więcej nie wiadomo, poza tym, że został zwrócony do Nepalu i tu sfotografowany w ramach Nepal-German Manuscript Preservation Project w 1970 r.

³⁸ H. P. Shastri, *A Catalogue of Palm-leaf and Selected Paper Mss. Belonging to the Durbar Library*, Nepal, vol. I, Calcutta 1905. W katalogu figurują tytuły 457 manuskryptów. Zob. *Preface* s. xxxv, 31, 56, 78.

³⁹ Maharaja Bir Shumsher Jang Bahadur Rana (1852–1901), jedenasty pierwszy minister Nepalu, m.in. założył Bir Library, która stała się wielkim repozytorium cennych manuskryptów nepalskich i później, w czasach najnowszych, podstawą zbiorów National Archives w Katmandu.

⁴⁰ Zob. listę 100 pozycji na stronie Nepal-German Manuscript Cataloguing Project (http://catalogue.ngmcp.uni-hamburg.de:3000/titles/list_and_revise?page=1; dostęp 31.12.2017). Rozpiętość dat: od 1363 do 1886, przy czym większość pochodzi z XVII w. Wśród tych manuskryptów znajduje się także anonimowy komentarz pt. *Ānanda-kandalī* (*Megha-dūta-ṭikā*), pochodzący sprzed 1509 roku

sygnaturą A 24/14 (acc. no. NAK 1/1473), zawierający fotografie wspomnianego manuskryptu na liściach palmowych. Na podstawie tych fotografii możemy teraz uzupełnić i skorygować jego opis. Manuskrypt A 24/14 [= Shastri 1076 ॐ] jest niekompletny – brakuje pierwszej karty i jest podniszczony, obecnie liczy 15 folio formatu 31.0 x 5.5 cm, pierwotnie cały manuskrypt liczył 16 folio (1–16v), po 5 linijek na folio, strony są numerowane na odwrocie (verso), po lewej stronie; napisany jest w piśmie newari, pismo miejscami jest mało czytelne lub zatarte. Tytuł zamieszczony w kolofonie brzmi: *meghadūtamahākāvyaśāstra* (sic!). Słoki są ponumerowane – ostatni numer to 110. W rzeczywistości tekst poematu *Meghadūta* zawiera 113 ślok, ponieważ skryba pomylił numerację. Rzecz ciekawa, manuskrypt zawiera aż 11 strof uznawanych za interpolacje⁴¹. Kolofon zawiera cenne informacje dotyczące czasu i miejsca skopiowania manuskryptu. Luciano Petech precyzyjnie ustalił, że manuskrypt (*pustaka*) skopiowano w królewskiej siedzibie (*rājyasthāna*) w Palañcok (Palamchok) za panowania króla Dżajardżunadewy (Jayārjunadeva, pan. 1361–1382), w poniedziałek 23 października 1363 roku, dla pierwszego ministra nazwiskiem Jayasiṃha Rāma Mahātha⁴².

Pomimo że manuskrypt jest znany od ponad stu lat, o ile mi wiadomo nie został wyzyskany w studiach nad tekstem *Meghaduty*.

§ 15. O wielkiej popularności poematu Kalidasy świadczą liczne komentarze powstałe w ciągu wieków. Obok Wallabhadewy (2. poł. X w.) i Mallinathy (XIV w.) wymienia się takich komentatorów jak Dakṣiṇāvartanātha (ok. 1200 r.), Pūrṇasarasvatī (koniec XIV w.), Sumativijaya (1. poł. XVII w.)⁴³. W ostatnio opublikowanym komentarzu *Meghadūta-vyākhyā* Dżanardany edytorzy wymieniają tytuły znanych lub/i opublikowanych 64 komentarzy (*Index VII*)⁴⁴.

§ 15.1. Autorem komentarza *Meghadūta-vyākhyā* był pochodzący z Gudżaratu Janārdana, którego datę umieszcza się między XII–XIV w. Manuskrypt, *codex unicus*, znajduje się w zbiorach Oriental Institute of Baroda, liczy 34 folio, jest starannie napisany w stylu *prṣṭha-mātrā* na papierze. Znamy dokładną datę i miejsce powstania rękopisu oraz imię skryby: Devaratna z Mūligrāma (jeden

(data skopiowania: Śaka *saṃvat* 1431 = 1509), liczący 36 folio, papierowy, w piśmie devanāgarī (sygn. mikrofilmu: A1032/14). Komentarz ten nie jest notowany w literaturze i nie był przedmiotem badań.

⁴¹ Strofy w Ms A 24/14 zestawione z edycją Hultzscha [H]: 18 = I (H); 23 = II (H); 33 = III (H); 34 = IV (H); 35 = V (H); 69 (67) = VII (H); 91 (89) = XI (H); 92 (90) = XII (H)*; 102 (100) = XIII (H); 110 (bez numeru) = XIV (H); 113 (110) = XVIII (H).

* Pierwsza linijka do *-pā-* = XII, następnie strofa 93.

⁴² L. Petech, *Mediaeval History of Nepal* (c. 750–1482), 2. wyd., Roma 1984: 130.

⁴³ Lienhard HCP, 1984, s. 118. Por. M. Krishnamachariar, *History of Classical Sanskrit Literature*, Delhi 2004: § 318 (1. wyd. Madras 1937) (dalej w skrócie: HCSL).

⁴⁴ *Meghadūtavākhyā* by Janārdana, edited jointly by the late Shri P.H. Joshi, Bh. P. Pandya, M. L. Wadekar, (Gaekwad's Oriental Series No. 187), Oriental Institute, Vadodara 2009.

z dystryktów Saurasztry [Saurāṣṭra]) skopiował tekst w czwartek, czwartego dnia księżycowego jasnej połowy miesiąca *mārgaśīrṣa* w roku (*saṃvat*) 1600 ery Vikrama, tj. w 1544 r. W swym erudycyjnym komentarzu do tekstu poematu liczącego 126 ślok Janārdana omawiał nie tylko warianty tekstu i wybrane passusy, lecz także wyróżnił i skomentował strofy interpolowane (*kṣepaka*), tj. strofy 24 [= Hultzsch II], 34 [= Hultzsch IV], 75 [= Hultzsch VI], 78 [= Hultzsch –; Mallinātha II.7 (73), ed. Kale], 124 [= Hultzsch XVII], 125 [= Hultzsch XIV], 126 [= Hultzsch XVIII]. Każdą strofę poematu (z bardzo nielicznymi wyjątkami) Janārdana opatrzył nazwą odpowiedniej alankary (*alaṃkāra*), czyli ‘ozdoby poetyckiej’, do której zaliczył daną strofę; w sumie wymienił 34 alankary (zob. *Appendix III*).

§ 15.2. Wymienić tu jeszcze trzeba dwie ważne edycje *Meghaduty* opatrzone komentarzami autorów keralskich.

Dakṣiṇāvartanātha (ok. 1200) był autorem komentarza pt. *Pradīpa*, w którym omówił 110 strof poematu *Meghasandeśa*. Edytor tekstu, wybitny uczony Gaṇapati Śāstri, zwrócił uwagę na liczne warianty, istotne z punktu widzenia krytyki tekstu. Dakṣiṇāvartanātha był autorem komentarzy do trzech poematów Kalidasy: *Kumārasaṃbhava*, *Raghuvamśa* oraz *Meghadūta* (*Meghasandeśa*). W swych objaśnieniach strofy 14 odczytał on wyraz ‘*nicula*’ jako imię poety (*kavi*), zaś ‘*diṅnāga*’ (w wyrazie *diṅnāgānām*) jako imię sławnego logika buddyjskiego Dignagi (zob. niżej na ten temat).

Ṛṣiputra Parameśvara (XV w.) napisał komentarz pt. *Sumanoramaṇī*, który istnieje w dwóch wersjach, dłuższej i krótszej, i nosi cechy typowe dla komentarzy śastr (*śāstra*). Autor często krytycznie odwołuje się do komentarza *Vidyullatā*, którego autorem był Pūrṇasarasvatī. Komentuje 110 strof poematu Kalidasy, który zatytułowany jest *Meghasandeśa*. Edycja, przygotowana przez University Manuscript Library w Trivandrum w 1946, zawiera bardzo cenny dodatek w postaci synoptycznego zestawienia strof *Meghaduty* w dziewięciu różnych recenzjach i komentarzach: 1. Dakṣiṇāvartanātha, *Pradīpa*, 2. Jinasena, *Pārśvābhyudaya*, 3. Mallinātha, *Saṅjīvinī*, 4. Mahimasamhagaṇi, *Sukhabodhikā*, 5. Pūrṇasarasvatī, *Vidyullatā*, 6. *Sāroddhāraṇī*, 7. Sumativijaya, *Sugamānvayavṛtti*, 8. Vallabhadeva, *Pañcikā*, 9. Viśvanātha.

§ 16. Sushil Kumar De, wybitny indyjski sanskrytolog, przygotował krytyczne wydanie poematu *Meghadūta*, które opublikowała w 1956 roku Sahitya Akademi w New Delhi. Wstęp ogólny napisał Sarvepalli Radhakrishnan, wiceprzewodniczący Sahitya Akademi. W 1970 roku ukazało się drugie poprawione wydanie edycji pod redakcją V. Raghavana⁴⁵. Obszerny wstęp pióra S.K. De (s. 1–32) zawiera

⁴⁵ Sushil Kumar De, *The Megha-dūta of Kālidāsa*, critically edited by... Second revised edition by Dr. V. Raghavan. With a General Introduction by Dr. S. Radhakrishnan. Sahitya Akademi, New Delhi 1970 (1. wyd. 1956).

szczegółowe omówienie istniejących edycji (Wilson, Gildemeister, Stenzler, K.P. Parab, G.R. Nandargikar, Hultzscha i in.), adaptacji poematu przez autorów dziwnych (*Pārsvābhūdaya*, *Nemi-dūta*, *Sila-dūta*) oraz przekładów (syngaleska parafraza *Sannaya*, przekład tybetański [zob. niżej]). Dalej autor wymienia liczne komentarze (Vallabhadeva, Dakṣiṇāvarta-nātha, Mallinātha, Pūrṇa-sarasvatī, Parameśvara, Sanātana Gosvāmin, Bharata-mallika i in.), z których tylko część została wydana drukiem. Kolejny paragraf zawiera opis i charakterystykę manuskryptów odnalezionych w różnych rejonach Indii, a także tych, które znalazły się w zbiorach bibliotek europejskich (Londyn, Paryż, Berlin, Kopenhaga). Autor szacuje, że w dotychczas opracowanych edycjach wyzyskano ogółem około czterdziestu manuskryptów. W opinii S.K. De zebrany materiał źródłowy dostarczył wystarczająco obfitego zbioru wariantów i dalsze kolacjonowanie nowych manuskryptów tego samego typu nie przyczyni się w znaczący sposób do poprawienia tekstu poematu. Autor dodaje, że sam skolacjonował pewną ilość manuskryptów bengalskich i dewanagari (ze zbiorów m.in. Asiatic Society w Kalkucie i Bhandarkar Oriental Research Institute), a także uwzględnił lekcje manuskryptów południowoindyjskich, skolacjonowanych przez Foulkesa⁴⁶. W dalszej części tego paragrafu autor dokonuje porównania przebadanych manuskryptów ze zbiorów indyjskich z manuskryptami z bibliotek europejskich i wskazuje na ich przynależność do określonych tradycji tekstu danej klasy czy typu manuskryptów. Wspomina on wprawdzie przy tym o istnieniu manuskryptu nepalskiego z 1364 (*recte* 1363) roku, o którym informował A.A. Macdonell (zob. wyżej § 14) w swej recenzji edycji Hultzscha (przyczytał jedynie kilka wariantów), jednak manuskrypt ten nie był mu dostępny i nie wzbudził jego zainteresowania⁴⁷. W konkluzji S.K. De stwierdził ponownie, że dysponujemy wystarczająco obfitym materiałem źródłowym do sporządzenia edycji krytycznej poematu, a kolacjonowanie nowych manuskryptów nie przyniesie żadnych istotnych zmian. Badania potwierdzają, że różne tradycje tekstu poematu zaświadczone w komentarzach znalazły odzwierciedlenie w grupach manuskryptów pochodzących z różnych regionów. Bardzo ważnym zagadnieniem, któremu sporo miejsca poświęcił autor, jest problem rekonstrukcji tekstu poematu ze względu na różnice pomiędzy recenzjami i kwestię strof interpolowanych, ich ilość i autentyczność. Wahania między tekstem zaświadczonym w różnych manuskryptach są bowiem znaczne – strofy uznane za interpolowane w jednym, gdzie indziej są włączane jako autentyczne. S.K. De odnotował skrupulatnie warianty tekstu w rozbudowanym aparacie krytycznym. W obszernej bibliografii zamieścił szczegółowe dane dotyczące manuskryptów, edycji, adaptacji i przekładów poematu oraz wykaz literatury przedmiotu.

⁴⁶ T. Foulkes, *Kālidāsa, A Complete Collection of the Various Readings of the Madras Manuscripts*. Vol. I. Madras 1904.

⁴⁷ Tak więc, o dziwo, ten najstarszy znany nam manuskrypt poematu do dnia dzisiejszego pozostaje niezbadany przez uczonych, mimo że jest już dostępny od wielu lat w postaci mikrofilmu.

III. MEGHADŪTA W TRAKTATACH O TEORII LITERATURY

§ 17. Kalidasa ze względu na swoją wysoką pozycję i wielkie walory artystyczne utworów często był przywoływany przez teoretyków literatury. Wprawdzie *Meghaduta* nie należy do najczęściej cytowanych utworów, jednak tacy wybitni teoretycy jak Rājaśekhara, Ānandavardhana, Abhinavagupta czy Kṣemendra przytaczali różne strofy poematu jako ilustracje formułowanych tez. (Tutaj tylko skrótowo potraktujemy to zagadnienie, które wymagałoby znacznie wnikliwszej i obszerniejszej analizy.)

§ 18. Ānandavardhana (IX w.), kaszmirski uczony, teoretyk literatury, rozwinął w swym słynnym dziele pt. *Dhvanyāloka* (‘Światło [teorii] sugestii’) teorię *dhvani*, czyli sugestii. Punktem wyjścia była sporna teza, od dawna roztrząsana przez uczonych indyjskich, czy *dhvani* stanowi duszę poezji (*kāvyaśyātmā dhvanir iti*). Traktat składa się ze 138 lakonicznych strof (*kārikā*), które autor opatrzył własnym komentarzem *Vṛtti*⁴⁸. W autokomentarzu Ānandavardhana kilkakrotnie zacytował strofy *Meghaduty*.

§ 18.1. Ad II.18–19⁴⁹. Rozważania dotyczą wzajemnej relacji – subtelnej równowagi lub przewagi – dwóch podstawowych czynników: smaku estetycznego (*rasa*) i figury stylistycznej (*alaṃkāra*). Poeta musi być świadom subtelnych zależności między nimi i odpowiednio stosować zasadę podporządkowania (*aṅgatva*) jednego elementu względem drugiego. Gdy na przykład stara się wysunąć na plan pierwszy figurę, może tak uwzględnić zasadę podporządkowania, ażeby ujawnił się także smak. Przykładem tego ma być strofa 101:

W giętkich lianach widzę twoje ciało,
w spojrzeniu trwożnej gazeli – twoje oczy,
a w tarczy księżycy – blask twych policzków.
Twe warkocze widzę w ciężkich piórach pawia,
a brwi ruchliwe – w drobnych zmarszczkach fał.
Niestety! Nigdzie nie znajduję
całej twej, miła, postaci! (przeł. J. Sachse [1994, s. 92])

(Strofę tę cytuje także Kszemendra, zob. niżej.)

§ 18.2. Ad III.1 A⁵⁰. Istnieje pewien rodzaj (*prabheda*) sugestii (*dhvani*) o niezamierzonym sensie dosłownym (*avivakṣita-vācya*); gdy znaczenie dosłowne zostaje

⁴⁸ Ingalls (ed., introd.), *The Dhvanyaloka of Anandavardhana with the Locana of Abhinavagupta*, Harvard University Press, 1990, s. 25.

⁴⁹ Cf. Ingalls, *op. cit.*, s. 288.

⁵⁰ Cf. Ingalls, *op. cit.*, s. 371.

całkowicie usunięte na bok (*atyanta-tiraskṛta-vācya*), wtedy wyraz jawi się jako ten sugerujący (*pada-prakāśatā*). Jako przykład posłużył werset strofy 8c:

Któż świadom, że wyruszasz w wędrówkę,
nie pomyślałby o udreżonej tęsknotą małżonce? (przeł. Sachse [1994, s. 35])

§ 18.3. Ad III.16 b⁵¹. Jako przykład sugestywności (*vyañjakatva*) wyrazu ze względu na jego końcówkę przypadku (*subanta*) Ānandavardhana cytuję strofę 76cd:

U schyłku dnia szuka na niej schronienia
wasz modroszyi przyjaciel.
Moja najmiłsza zachęca go do tańca kłaśnięciem w dłonie,
któremu wtóruje melodyjny brzęk bransolet. (przeł. Sachse [1994, s. 80])

§ 18.4. Ad III.43 c⁵². Po omówieniu trzech rodzajów ‘stopienia, zmieszania’ (*saṅkara*) różnych metafor, autor podaje definicję ‘stowarzyszenia, zestawienia, powiązania (razem)’ (*samsṛṣṭi*), czyli połączenia dwóch różnych metafor blisko stojących w jednym zdaniu. Związek *dhvani* z figurą stylistyczną (*alaṅkāra*) dotyczy tylko pojedynczych słów, gdzie niektóre słowa są nośnikami wyrażonych figur, a niektóre związane są z rodzajami *dhvani*. Ilustruje to strofa 31 *Meghaduty*, w której słowo „przyjaźń” (*maitrī*) wyraża rodzaj *dhvani* o niezamierzonym sensie dosłownym (*avivakṣita-vācya*)⁵³, podczas gdy inne słowa w strofie wyrażają różne figury stylistyczne. (Zob. niżej objaśnienie Abhinawagupty.)

Tam wiatr znad Sipry
unosí ostre, pełne podniecenia krzyki żurawi,
a o świcie
przepojony zapachem kwitnących lotosów
orzeźwia swym łagodnym tchnieniem
omdlałe z rozkoszy ciała kobiet,
niby kochanek, gdy szepcze miłe słowa. (przeł. Sachse [1994, s. 80])

§ 18.5. Abhinavagupta (ok. 1000), wielki kaszmirski filozof, uczony, mistyk, który napisał komentarz *Locana* do traktatu *Dhvanyāloka*, przywołał werset strofy⁵⁴ (102a ed. Hultzscht = II.45a ed. Kale) w objaśnieniach ad III.7, gdzie stwierdził, że strofą typu *muktaka* (‘osobna’) może być każda strofa przesycona „smakiem” (*rasa*) niezależnie od tego, co ją poprzedza i co po niej następuje:

... namaluję cię na skale, zagniewaną miłością ... (przeł. Sachse [1994, s. 93]).

⁵¹ Cf. Ingalls, *op. cit.*, s. 459.

⁵² Cf. Ingalls, *op. cit.*, s. 659 i nast.

⁵³ Por. objaśnienia w edycji Kale ad I.32, s. 59: „maitrī – means here ‘coming in contact with’”; Warder, *Indian Kāvya Literature*, vol. 3, § 1414 (za wskazanie tego odniesienia dziękuję Recenzentowi/Recenzentce artykułu).

⁵⁴ *tvām ālikhya pranayakupitām...* Cf. Ingalls, *op. cit.*, s. 423.

Z kolei wymieniona wyżej strofa 31 *Meghaduty* ilustrująca definicję stowarzyszenia (*samsr̥ṣṭi*) stała się przedmiotem dłuższych rozważań Abhinawagupy, który w konkluzji stwierdził, że strofa ta, ujęta jako całość, stanowi wypowiedź (*ukti*) kochanka (*kāmin*) skierowaną do obłoku (*megha*) z tym przekonaniem, że obłok z pewnością odwiedzi owo miejsce (*deśa*), tj. Ujjainī, gdzie są tak miłe sercu (*hr̥ḍya*) dźwięki, widoki, wonie i rzeczy przyjazne w dotyku, i gdzie nawet wietrzyk (*pavana*) jest pełen najwyższej oglady (*nāgarika*).

§ 19. Rājaśekhara (pocz. X w.) w traktacie *Kāvya-mīmāṃsā* cytuje trzy strofy *Meghaduty*. W rozdziale XIV pt. *kavi-samaya* ('konwencje poety'), omawiając „lotosy rzeczne” (*nadī-padmanī*) jako ilustrację przytacza strofę 31 (ed. Hultzsch; I.32 ed. Kale):

Tam wiatr znad Sipry
 unosi ostre, pełne podniecenia krzyki żurawi,
 a o świcie
 przepojony zapachem kwitnących lotosów
 orzeźwia swym łagodnym tchnieniem
 omdlałe z rozkoszy ciała kobiet,
 niby kochanek, gdy szepcze miłe słowa.
 (przeł. Sachse [1994, s. 51])

§ 19.1. W rozdziale XV pt. *guṇa-samaya-sthāpana* ('ustalenie konwencji względem cech') autor, omawiając różne kolory oczu, cytuje strofę 35 (ed. Hultzsch; I.38 ed. Kale) jako ilustrację „barwy czarnej” (*kṛṣṇatā*), zaś strofa 47 (ed. Hultzsch; I.50 ed. Kale) służy do zilustrowania „barwy mieszanej” (*miśra-varṇatā*).

Tam to kurtyzany rzucić ci będą z ukosa
 spojrzenia długie jak rój pszczół,
 gdy kojące krople twego deszczu
 obmyją ślady paznokci na ich ciałach.
 Paski dźwięczą przy każdym ruchu ich stopy,
 a ręce mdleją od wstrząsanych w tańcu wachlarzy,
 których trzonki mienią się blaskiem pereł. [35]
 (przeł. Sachse [1994, s. 52])

Minąwszy ją pójdź dalej
 i ukaż się zaciekawionym oczom mieszkanki Dasiapury,
 oczom, które wiedzą, jak wygiąć liany brew
 i jak spod ruchliwych rzęs rzucać lśniące, ciemne błyski
 wdzięk swój przejęły od pszczół
 podążających za chwiejnym kwiatem jaśminu. [47]
 (przeł. Sachse [1994, s. 60])

§ 20. Kṣemendra (poł. XI w.), kaszmirski poeta i teoretyk literatury, w traktacie *Aucityavicāracarcā* ('Rozprawa o odpowiedniości') cytuje strofę 6 *Meghaduty*

omawiając zagadnienie odpowiedniości ('trafności, stosowności' – *aucitya*) względem znaczenia kompozycji (*prabandhārthaucitya*) (ad Avc 13):⁵⁵

Sens kompozycji jaśniej dzięki szczególnemu odpowiedniemu znaczeniu, tak jak zacny człowiek cieszący się dobrobytem będącym pomyślnym skutkiem potęgi [posiadanych] cnót.

Kszemendra podkreśla, że „dzięki odpowiedniemu (właściwie, trafnie dobranemu) znaczeniu, poemat (*mahākāvya*), [...] jakby pulsując, wzbudza zachwyt. Jak na przykład u Kalidasy [strofa Meghaduty]:”

«Znam cię, pochodzisz ze słynnego w świecie
rodu chmur Puszkaraka i Awartaka.
Tyś sługą Maghawana,
możesz przybrać każdą upragnioną postać.
Z woli lsu oddalony od mych bliskich
do ciebie zanoszę moją prośbę,
bo prośba, choćby daremna,
ale skierowana do istoty szlachetnej,
lepiej jest od wysłuchanej przez niegodziwca.»
(przeł. Sachse [1994, s. 32])

Po czym objaśnia:

Tu, przez przyznanie świadomości istocie pozbawionej świadomości, ażeby chmurze powierzyć zdolność posłannictwa i żeby nadać jej cechy osoby w randze ministra, która przynależy do znanego rodu chmur deszczowych Puszkarawartaka, jaśniej niezrównana odpowiedniość całej kompozycji, jeszcze bardziej zachwycającej ze względu na występujące [w niej] wyrażenia i porównania⁵⁶.

§ 20.1. Kszemendry *Kavikaṅṭhābharaṇa* ('Naszyjnik dla poetów') to rodzaj podręcznika dla poetów w pięciu rozdziałach. W pierwszej strofie rozdziału czwartego⁵⁷, gdzie mowa jest o zaletach (*guṇa*) i wadach (*doṣa*) poezji (*kāvya*), które wytrawny poeta winien bezbłędnie odróżniać, autor przywołuje strofę zaczerpniętą z *Meghaduty* (101, ed. Hultzsich; II.44, ed. Kale), jako przykład poezji „pełnej zalet” (*saguṇa*).

⁵⁵ *ucitārtha-viśeṣeṇa prabandhārthaḥ prakāśyate /
guṇa-prabhāva-bhavyena vibhaveneva sajjanaḥ // 13*

13. „The meaning of a composition becomes charming with a particularly suitable meaning, just as good person obtains lustre through wealth, made blissful by the strength of virtues.” (Suryakanta, *Kṣemendra Studies*, Poona 1954, s. 123).

⁵⁶ *atra acetanasya cetanādhyāropeṇa meghasya dautya-yogyatādhanāya prathita-puṣkarāvartaka-parjanya-vamśyatvaṃ amātya-prakṛti-puruṣatvaṃ ca yad upanyastaṃ tena samasta-prabandhasya abhidhānatotprekṣitetivṛtta-ruciratarasya niratiśayam aucityam uddyotitam /* (ed. *Minor Works of Kṣemendra*, 1961, s. 16).

⁵⁷ *kāvyaikapātravila-sadguṇa-doṣa-dugdha-pāthahsamūha-prthag-uddharaṇe vidagdhaḥ /
jānanti kartum abhiyuktatayā vibhāgaṃ candravadātamatayaḥ kavi-rājahaṃsāḥ // IV.1* (ed. *Minor Works of Kṣemendra*, 1961, s. 74).

«W giętkich lianach widzę twoje ciało,
w spojrzeniu trwożnej gazeli – twoje oczy,
a w tarczy księżycy – blask twych policzków.
Twe warkocze widzę w ciężkich piórach pawia,
a brwi ruchliwe – w drobnych zmarszczkach fal.
Niestety! Nigdzie nie znajduję
całej twej, miła, postaci!» (przeł. Sachse [1994, s. 92])

§ 20.2. Z kolei w traktacie o metryce pt. *Suṛttatilaka* ('Ozdoba [na czole] pięknych miar wiersza') w drugim rozdziale, o zaletach i wadach wymienionych wcześniej miar (w pierwszym rozdziale wymienia 24 rodzaje metrum), Kszemendra zachwyca się wspaniałym metrum *mandākrāntā* (II.34)⁵⁸, w którym pierwsze cztery sylaby poruszają się powolnie i dostojnie, zaś sześć sylab środkowych „nader prędko” (*aticatura*), i jako ilustrację cytuje dwie strofy *Meghaduty*, pierwszą i pięćdziesiątą⁵⁹, w których zarówno na początku, jak i w środku występują owe sylaby⁶⁰.

[1] Pewien Jaksza, niedbały w swej służbie,
klątwą Pana odarty z dawnej potęgi,
rok cały spędzić musiał
w bolesnej rozłące w ukochaną.
Zamieszkał w pustkowiach góry Ramy,
nad wodami uświęconymi kąpielą córki Dżanaki,
wśród drzew rzucających cień przyjazny. (przeł. Sachse [1994, s. 31])
[48] A kiedy cień twój padnie na Brahmawartę,
zstąp na pole Kuru,
gdzie rozegrała się przesławna bitwa kszatrijów.
Tam to łucznik zbrojny w Gandhiwę
zasypał twarze wojowników setką spiczastych strzał,
tak jak ty zraszasz lotosy strugami deszczu. (przeł. Sachse [1994, s. 60])

Kszemendra chwali Kalidasa, że metrum *mandakranta* pod jego wprawną ręką biegnie szybko, niczym rumak z kraju Kambodżów prowadzony przez doświadczonego trenera koni⁶¹.

§ 21. *Daśarūpa(ka)* ('Dziesięć form [dramatu]') to traktat o sztuce dramatycznej w czterech rozdziałach, nawiązujący bezpośrednio do teorii wyłożonej w klasycznym

⁵⁸ Definicję metrum *mandākrāntā* (pāda złożona z 17 sylab) podaje Kszemendra w I.35 według schematu: ma-bha-na-ta-ta-ga-ga (- - - / - - - / - - - / - - - / - - - / - - - / - / - / - /), z cezurą po 4, 6, 7 sylabach.

⁵⁹ Ed. Hultzsch = 48; ed. Pathak = 50; ed. Kale = 51.

⁶⁰ *mantharākrānta-visrabdhaiś caturbhiḥ prathamākṣaraiḥ / madhyaṣaṭke 'ticature mandākrāntā virājate // II.34* (ed. *Minor Works of Kṣemendra*, 1961, s. 92).
Dziękuję Recenzentowi/Recenzentce artykułu za zwrócenie uwagi na nieścisłość tłumaczenia.

⁶¹ *suvaśā kālidāsasya mandākrāntā pravalgati / sadaśvadamakasyeva kāmbojaturagāṅganā // III.34* (ed. *Minor Works of Kṣemendra*, 1961, s. 115).
Zob. Suryakanta, *Kṣemendra Studies*, 1954, s. 181 (I.35); 195 (II.34); 204 (III.34).

kompendium *Nāṭyaśāstra* Bharaty. Autorem traktatu był Dhanamjaya (koniec X w.), komentarzem *Avaloka* opatrzył współczesny mu Dhanika. Dhanika cytuje strofę *Meghaduty* jako ilustrację tematu rozłąki (*viprayoga*). Rozłąka (IV.65) to rozdzielenie (*visleṣa*) dwojga osób, między którymi wzbudziła się intymność (*rūḍha-visrambha*); może ona być skutkiem urazy, gniewu (*māna*) lub wynikać z powodu nieobecności (*pravāsa*), gdy kochankowie znajdują się w różnych miejscach (*bhinna-deśatā*). Nieobecność spowodowana jakimiś sprawami, zajęciami (*kārya*) może być trojaka: przyszła, terażniejsza lub przeszła (*bhūta*). Ten ostatni rodzaj rozłąki ma ilustrować strofa 83 *Meghaduty*⁶² (ed. Hultzsich; II.26, ed. Kale):

Albo kładąc lutnię
na kolanach okrytych codzienną suknią
zechce zanucić piosenkę,
w której będzie się powtarzać moje, Przyjacielu, imię.
Kiedy jednak z trudem uderzy w struny zroszone łzami,
wciąż będzie jej się mylić melodia
ułożona przez nią samą. (przeł. Sachse [1994, s. 84])

IV. MEGHADŪTA 14 – SŁONIE STRON ŚWIATA, MISTRZ DIGNĀGA I POETA NICULA

§ 22. Strofa 14 poematu brzmi:

*adreḥ śrīṅgaṃ harati pavanaḥ kiṃ svid ity unmukhībhir
dṛṣṭotsāhaś cakitacakitāṃ mugdhasiddhāṅganābhiḥ /
sthānād asmāt sarasaniculād utpatodaṅmukhāḥ khaṃ
diṅnāgānām pathi pariharan sthūlahastāvalehān // 1.14 //*⁶³

W tłumaczeniu Joanny Sachse:

Czyżby wiatr niósł wierzchołek góry?
z niedowierzaniem zapytają małżonki Siddhów,
wnosząc głowy i patrząc,
jak dźwigasz się z wysiłkiem.
Pożegnaj te okolice porosłe soczystą trzcina
i wzbij się w niebo, na północ,
unikając po drodze ciosów
potężnych trąb słoni – strażników świata. (Sachse 1994: 39)⁶⁴

⁶² *Sāhitya-darpaṇa* § 223 cytuje fragment strofy 80, która wydaje się tu bardziej à propos.

⁶³ Ed. Hultzsich, s. 10: *adreḥ kiṃsvid vahati pavanaḥ śrīṅgaṃ ityunmukhībhir dṛṣṭotsāhaś cakitacakitāṃ mugdhasiddhāṅganābhiḥ / sthānād asmāt sarasaniculād utpatodaṅmukhāḥ khaṃ diṅnāgānām pathi pariharan sthūlahastāvalepān //*. Por. Ms A 24/14, fol. 3a1–2: *adreḥ śrīṅgaṃ harati pavanaḥ kiṃsvid ityunmukhībhi(r) dṛṣṭocchrā(ya? / ha?)śca(2)kitacakita(m?)mugdhasiddhāṅganābhiḥ / sthānād asmāt sarasaniculād utpatodaṅmukhāḥ khaṃ diṅnāgānām pathi pariharan sthūlahastāvalepān //*.

⁶⁴ Por. także inne tłumaczenia:

„From this place abounding in wet canes, mount up to the sky, facing the north, avoiding in thy path the blows from the massy trunks of the quarter-elephants, and having thy effort marked

Na pierwszy rzut oka wydawałoby się, że strofa ta przedstawia dość typowy dla poezji sanskryckiej sposób obrazowania i nie powinna nastroczać szczególnych problemów interpretacyjnych. Tymczasem strofa ta – a w szczególności ostatnia linijka z wyrazem *diñnāgānām/dignāgānām* – w interpretacji dwóch komentatorów Dakszinawartanathy (Dakṣiṇāvartanātha) oraz Mallinathy (Mallinātha) ma osobliwe podwójne znaczenie, mianowicie obydwaj uznali – a żaden inny komentarz nie podejmuje tego wątku! – że chodzi tu o aluzję do imienia sławnego buddyjskiego mistrza, wielkiego logika, Dignagi (*ācārya-Dignāga/Diñnāga*), jako współczesnego i rywala Kalidasy. Dignaga działał, jak się przypuszcza, w pierwszej połowie VI wieku (Frauwallner: 480–540) i był autorem wielu traktatów o logice (*pramāṇa*); głównym jego dziełem było „Kompedium norm poznania” (*Pramāṇa-samuccaya*).

Wiadomo, że poeci sanskryccy, zwłaszcza późniejsi, z upodobaniem stosowali podwójne znaczenie wyrazów i tym samym całych strof, bawili się grą słów. U naszych komentatorów nie pojawia się jednak termin *śleṣa* (dosł. ‘związek, połączenie, powiązanie [znaczeń]’)⁶⁵. Aluzje te niektórzy współcześni uczeni uznawali za istotną wskazówkę pozwalającą na ściślejsze datowanie Kalidasy⁶⁶, jednak większość uczonych raczej sceptycznie się odnosi do tych deliberacji, chociaż

with astonishment by the simple wives of the Siddhas, with their faces raised up in doubt whether the wind is bearing away the crest of the mountain.” (Nandargikar 1894: 12–13).

„From this place abounding in wet canes, rise into the sky with thy face to the north, avoiding on the way contact with the massive trunks of the quarter-elephants, thy movements, being watched by the silly wives of the *Siddhas* with their uplifted faces, full of surprise as if the wind were carrying away the crest of the mountain.” (Pathak 1916: 77)

„Soar into the sky, with your face turned to the north, from this place, full of wet Nichulas, with your flutter gazed at with great astonishment by the simple-minded wives of the Siddhas, with their faces turned up to see if the wind was bearing away the peak of the mountain, and avoiding in your journey (the blows from) the tossings of the huge trunks of the quarter-elephants.” (Kale 2008: 30).

„With your exertions watched in fearful alarm
by simple *siddha ladies*
lookng up and wondering
whether the wind is carrying away the mountaintop,
face north and rise up into the sky
from this place and its succulent nichula canes,
avoiding on your way
the huge flickering trunks
of the elephants of the quarters.” (Mallinson 2006: 31)

Por. także przekład tybetański, niżej § 25.

⁶⁵ Szerzej na ten temat zob. Y. Bronner, *Extreme Poetry*, 2010. Dziękuję bardzo Recenzentowi/Recenzentce artykułu za wskazanie mi tej ważnej pracy.

⁶⁶ Zob. np. długi wywód w: Nandargikar, *Meghadūta* ed. 1894, *Introduction*, s. 66(c) i nast. Por. K.G. Sankara Iyer, „The Age of Kalidasa”, *The Quarterly Journal of Mythic Society* IX:1 (1918: 35–36), który uznaje świadectwa Dakszinawartanathy i Mallinathy za wiarygodne. Por. także opinię autorów *An Advanced History of India* (4th ed., 2007: 200): „Tradition associates the name of Kālidāsa, the greatest of Sanskrit poets after the immortal writers of the two ancient epics, with king Vikramāditya and the *āchārya* Dignāga, who probably flourished during this time.”

u niektórych daje się zauważyć pewne jakby wahanie. Hultzsch pisze (*Preface*, s. xix i n. 1), że z uwagi na dość wczesną datę Wallabhadewy warto zaznaczyć, iż objaśnia on wspomniane wyrażenie nie dostrzegając aluzji do imienia Dignagi. Krishnamachariar w swej historii klasycznej literatury sanskryckiej poświęca kwestii ewentualnego związku dat Kalidasy i Dignagi długi przypis, w którym przytacza różne świadectwa i opinie, jednak bez odwołania się do komentarza Dakszinawartanathy (co dziwi, gdyż imię komentatora wymienia w innym kontekście)⁶⁷. S. Lienhard (HCP, 1984, s. 115) podejmuje wątek w kontekście omówienia komentarza Mallinathy, ale nie zauważa, że kwestia ta pojawia się znacznie wcześniej, bo w komentarzu Dakszinawartanathy. M. Hattori (Hattori 1968, s. 6 i przyp. 37) odrzuca możliwość interpretacji wyrazu *diñnāga* jako odnoszącego się do buddyjskiego mistrza. E. Frauwallner, który poświęcił życie i dziełom Dignagi solidną rozprawkę („*Dignāga, sein Werk und seine Entwicklung*”, 1959) w ogóle nie porusza tego wątku.

§ 22.1. Uczeni indyjscy: G.R. Nandargikar (1894), K.B. Pathak (1916), M.R. Kale (8. ed. Delhi 1974; repr. 2008), wydawcy tekstu Meghaduty z komentarzem Mallinathy, opatrzyli strofę 14 szczegółowymi objaśnieniami i podali w przekładzie wykładnię jej znaczenia według Mallinathy⁶⁸.

Mallinātha suggests another implied sense of this verse, probably based on traditions current in his time or on information he had gathered about it. In brief it runs thus –

„With thy vigour marked with admiration by the celebrated poets and women there, who have their faces raised up in doubt whether the glory of this mighty *Diñnāgācārya* is being obscured by thee, rise triumphant, O muse, from this abode of the poet *Nichula* who has obviated the objections raised against thee, warding off the attacks of *Diñnāgācārya* (i.e. my adversary) on the road to the *Sārasvata*.” (Nandargikar 1894, s. 19 [objaśnienia]).

According to M[allinātha] *Kālidāsa* aims a side-thrust at his rival *Diñnāgācārya* in this verse, which may therefore admit of the following interpretation: –

„From this place where stands your champion *Nichula*, ascend, O muse, the heaven of invention, holding up thy head, and avoiding in the course of thy effort the salient faults indicated by *Diñnāga* with his hands, while thy flight is admired by good poets and fair women filled with surprise and

⁶⁷ Krishnamachariar HCSL, 2004: 107–108 (§ 17 n. 2).

⁶⁸ *atredam apy arthāntaram dhvanayati - rasiko niculo nāma mahākaviḥ kālidāsasya sahadhyāyī parāpādītānām kālidāsa-prabandha-dūṣaṇānām parihartā yasmin sthāne tasmāt sthānād udānukho nirdoṣatvād unnatamukho san pathi sārasvata-mārgē diñnāgānām / pūjāyām bahuvacanam / diñnāgācāryasya kālidāsa-pratipakṣasya hastāvalepān hasta-vinyāsa-pūrvakāṇi dūṣaṇāni pariḥaran / (...) / adrer adri-kalpasya diñnāgācāryasya śṛṅgam prādhānyam / (...) / harati kiṃsvit iti? hetunā siddhaiḥ sārasvata-siddhair mahākavibhir aṅganābhiś ca dṛṣṭotsāhaḥ san kham utpatoccair bhaveti svaprabandham ātmānam vā prati kaver uktir iti //* – Pathak: 1 *sahādhyāyaḥ*, 2 *haratīti*.

looking upwards as if the genius of the mighty Diñnāga were eclipsed by thee.” (Pathak 1916, s. XII, 10 [tekst], 77 [objaśnienia]).

Mall[inātha] thinks that this verse contains a covert attack on Diñnāgācārya, the poet's rival. He probably bases his remarks on some tradition current in his time connecting the name of Kālidāsa with Diñnāga. This is the side-meaning given by him –

„From this place where dwells the poet Nichula, ever ready to appreciate merits (*sarala*), ascend to heaven, O my Muse, with head gloriously raised up, disproving in the course of thy journey the salient faults indicated by Diñnāga, and with thy vigour marked with great admiration by fair-minded critics and women, with their faces raised up to see whether in thy rapid march the glory of the pedantic Diñnāga is being obscured by thee.” (Kale 2008: 30 [tekst], 31–32 [objaśnienia]).

§ 22.2. Z przeglądu literatury przedmiotu wynika dość ciekawy wniosek – wszyscy autorzy powołują się na świadectwo Mallinathy (XIV w.) i inne źródła wtórne, natomiast świadectwo wcześniejszego komentatora keralskiego Dakṣiṇāvartanathy (ok. 1200) pomijają z reguły milczeniem. A to właśnie on zdaje się być źródłem przekazu podwójnej wykładni strofy 14, opartej być może na jakiejś lokalnej legendzie, którą następnie najprawdopodobniej przejął Mallinatha i która weszła do powszechnego obiegu⁶⁹. Dakṣiṇāvartanātha objaśnienie znaczenia strofy rozpoczyna w sposób typowy dla komentatorów, słowo po słowie. Ale przy słowie ‘*nicula*’⁷⁰ zatrzymuje się na dłużej – objaśnia, że pod słowem tym kryje się imię pewnego poety (*kaścana kavir vivakṣitaḥ*) i, co ciekawe, cytuje strofę (*sūkti*) autorstwa tegoż tajemniczego poety, jakoby zachowaną w jakimś zbiorze poezji (*subhāṣita*)⁷¹. W strofie tej pojawia się wyraz ‘*nicula*’, który nadał imię (przydomek) poecie. Mallinātha, jak widzieliśmy, podejmuje ów wątek: oto prześwietny poeta (*rasika, mahākavi*) imieniem Nicula miałby być „współtowarzyszem studentów” (*sahādhyāya*) Kalidasy; nie przytacza on wprawdzie żadnej jego strofy, lecz niewątpliwie kontynuuje interpretację Dakṣiṇāvartanathy. Ten zaś powiada dalej, że ów poeta Nicula, pełen uwielbienia dla poezji Kalidasy, sławi go i broni przed atakami „słoni stron świata” (*diñnāgānām diggajānām / anena diñnāgācāryas*

⁶⁹ Z drugiej strony zastanawia fakt, że Rṣi Parameśvara, inny keralski komentator Meghaduty, podaje „standardową” wykładnię znaczenia strofy. (Zob. § 17 wyżej).

⁷⁰ *nicula* – rodzaj trzciny; gatunek drzewa podobny do wierzby (hijjala [Barringtonia Acutangula]); zob. Apte, *The Practical Sanskrit-English Dictionary*, s. 897; D.H.H. Ingalls, *An Anthology of Sanskrit Court Poetry*. Vidyākara's 'Subhāṣitaratnaḥṣa', Harvard University Press, 1965, ad 122d = objaśnienie s. 479.

⁷¹ (...) *nicula-padena niculābhīdhānaḥ kaścana kavir vivakṣitaḥ / yasya sūktiḥ subhāṣite śrūyate / saṃsarga-jā doṣa-guṇā bhavantīti etan mṛṣā yena jalāśrayo 'pi / sthītvānukūlam niculaś calantam ātmānam āraṁṣati sindhu-vegāt //* (ed. Gaṇapati Śāstri, s. 13).

Ani imię poety ‘*Nicula*’, ani żaden jego utwór nie jest odnotowany w historii literatury sanskryckiej; por. L. Sternbach, *A Descriptive Catalogue of Poets Quoted in Sanskrit Anthologies and Inscriptions*, 2 vols., Wiesbaden 1978–1980.

ca *vivakṣitaḥ* /), przez co należy rozumieć ostrą krytykę utworów Kalidasy ze strony mistrza Dignagi. Wyrażenie ‘*sthūla-hasta*’, które zwykle interpretowane jest jako „(gruba) trąba słonia”, teraz nabiera nowego znaczenia – to mistrz Dignaga krytykuje utwory Kalidasy, twierdząc że sens został wyłożony gdzie indziej, i wygraża przy tym „twardą pięścią” (*sthūla-hastābhinaya*). Poeta gani owego mistrza pod pozorem przypowieści o chmurze (obłok – posłańcem), opierając się na niewypowiedzianym wcześniej znaczeniu własnego utworu (*Obłok posłańcem*)⁷².

§ 22.3. Yidal Bonner w swej znakomitej pracy poświęconej zagadnieniu śleszy zajął się także analizą i interpretacją strofy 14⁷³. Według autora jest to przykład tzw. „śleszy czytelniczej” („readerly śleşa”), czyli takiego odczytania sensu utworu lub jego fragmentu przez czytelnika, tj. komentatora, który jest jego własną oryginalną interpretacją, a nie zamierzonym zabiegiem autora. Bronner stwierdza (s. 170), że nic nie wskazuje na to, aby *Meghaduta* wykazywała jakiegokolwiek cechy bitekstualności (*bitextual*), ani też strofa 14 nie zawiera żadnego śladu elementu typowego dla śleszy. Autor zaproponował swój przekład strofy, na podstawie interpretacji zdecydowanej większości komentatorów (s. 170):

„Could it be that the mountain top is blown away
by the wind?” The callow siddha girls are suddenly
startled, looking up at your impressive start.
Lift off! Leave this place with its tender reeds
and fly up north. But watch out for the elephants
at the ends of the heavens, whose mighty trunks are cast
to sniff you.

Istnieje jednak niewielka grupa komentatorów – kontynuuje Bronner – którzy „odczytali inne kształty w obrazie chmury”. Autor poddaje następnie analizie objaśnienia obu komentatorów – Dakszinawartanathy i Mallinathy – którzy odczytali w podobny sposób podwójne znaczenie strofy 14, doszukując się w niej ukrytej aluzji do rywalizacji poety z Dignagą (Diñnāga). Według Dakszinawartanathy – pisze Bronner (s. 171) – obłok-posłańiec, do którego zwraca się z prośbą jaksza, oznacza również sam poemat Kalidasy. Oto utwór *Obłok posłańcem* zostaje wysłany z kameralnego środowiska nader przychylnych pocie innych poetów, takich jak Nicula, ku samym szczytom świata literatury. Tymczasem ów prześwietny nowatorski utwór poetycki mógłby się spotkać z krytyczną oceną, na przykład ze strony mistrza Dignagi, buddyjskiego logika i poety, który już wcześniej miał się ponoć niepochwlebnie wyrażać o innych utworach Kalidasy, wyrażając swą dezaprobatę gestami rąk. Bronner zwraca uwagę, że to podwójne

⁷² *ayam abhiprāyaḥ - diñnāga iti ko'py ācāryaḥ kālidāsa-prabandhān anyatrokto 'yam artha iti sthūla-hastābhinayair dūṣayati / tam ācāryaḥ svaprabandhasyāpūrvārthābhīdhāyītvam āśrītya meghopadeśa-vyājena kavir upālabhata iti //* (ed. Gaṇapati Śāstri, s. 13).

⁷³ Bronner, *Extreme Poetry*, 2010, s. 169–175 („6.3. Seeing shapes in clouds: different readings of *Meghadūta* I.14”).

odczytanie sensu zwrotki opiera się na dwuznaczności wyrazów *nicula* i *diñnāga*, które mogą oznaczać także imiona własne, jak również na wieloznaczności wyrazów *sarasa* ('delikatny, wrażliwy') i *hasta* ('trąba słońca, ręka').

Według Bronnera, strofa 14 poematu w interpretacji Mallinathy ma takie oto drugie znaczenie (s. 171):

Could it be that the eminence of that giant [Diñnāga]
is blown away by the wind? Men of letters and their lovely ladies
are admiring your impressive start. Hold your head high!
Reach up for the top! But leaving behind
your sensitive friend Nicula, watch out for Mr. Diñnāga
and his notorious hand waving.

§ 22.4. Nowy intrygujący wątek pojawił się nieoczekiwanie wraz z informacją, przeoczoną przez badaczy, mianowicie że autorem słownika sanskryckiego pt. *Nānārthaśabdaratna* był... Kālidāsa (Kālidāsa II?), zaś komentarz pt. *Taralā* napisał nie kto inny, jak jego przyjaciel (*svamitra*)... poeta Nicula (Nicula-kavi Yogicandra), z inspiracji króla Bhodży (Bhoja-rāja)!⁷⁴ Zagadnienie to wymagałoby dalszych badań, nie tylko ze względu na rolę Kalidasy (którego?) jako leksykografa i postać tajemniczego poety imieniem Nicula oraz domniemaną rywalizację dwóch wielkich osobistości, genialnego poety i wybitnego logika – w mojej opinii jest to rzecz zupełnie ahistoryczna – natomiast kwestia ewentualnego źródła tej legendy i jej obiegu pozostaje otwarta. Do tego zagadnienia zamierzam powrócić w osobnym artykule.

§ 23. W związku z wyrażeniem *sthūla-hasta* ('twarda pięść/dłoń, grubiańska ręka') pojawił się nowy wątek interpretacyjny w artykule F.W. Thomasa⁷⁵. Zwrócił on mianowicie uwagę na to, iż wśród przypisywanych Dignadze licznych utworów znajduje się króciutki tekst pt. *Hasta-vāla-prakarāṇa* ('Traktat o zaciśniętej dłoni'; *vāla* od *√val* 'zawijać' [?]), zachowany jedynie w przekładach na język tybetański i chiński⁷⁶. Thomas snuje domysły (przyznając, że są to jedynie spekulacje) – jedynie na podstawie passusu w komentarzu Mallinathy, że być może wers 14 *Meghadūty* zawiera dyskretną aluzję do utworu Dignagi. Ze swej strony dorzucę uwagę, iż o polemicznej pasji i mocy argumentacji buddyjskiego logika pisze tybetański historyk Tāranātha (1575–1634) w swej historii buddyzmu w Indiach (*Rgya gar chos 'byung*, 1608), w opisie żywota Dignagi. Pojawia się w tej opowieści postać bramina

⁷⁴ Opis i edycja tekstu *Nānārthaśabdaratna* w: Banerji, *Kālidāsa Apocrypha*, s. 215–258 („B. Works of which Kālidāsa's authorship is not disproved") [sic! – M.M.]; por. Vogel, *Indian Lexicography*, s. 307 i n. 17, 373(24); Birwé 1965, s. 327.

⁷⁵ F.W. Thomas, „*Meghadūta*”, JRAS 14 (1918), s. 118–122.

⁷⁶ F.W. Thomas, H. Uī, „The Hand-Treatise, A Work of Aryadeva”, JRAS 14 (1918), s. 267–310. (Tradycja tybetańska przypisuje ten traktat Arjadewie (Āryadeva)).

imieniem *Kṛṣṇa (tyb. Nag po = ‘Czarny’)⁷⁷, który uporczywie ścierał wypisaną przez Dignagę na ścianie groty medytacyjnej strofę otwierającą jego główny traktat *Pramāṇa-samuccaya*⁷⁸. Pokonany w debacie, uciekł⁷⁹.

§ 23.1. Wspomnieć wreszcie należy także i o tym, że odkrycie manuskryptów południowoindyjskich zawierających dramat sanskrycki pt. *Kunda-mālā* i edycja tego utworu w Madrasie w 1923 roku wywołały kolejną falę spekulacji. Otóż dwa manuskrypty z Tanjore podają imię autora w formie „Dhīranāga z Anūparādha”, podczas gdy dwa inne manuskrypty z Mysore w prologu wymieniają imię „Diñnāga z Arārālapura”. Wywiązała się dyskusja, w której oczywiście pojawił się argument łączący Dinnagę (Diñnāga/Dignāga), domniemanego buddyjskiego mistrza z wersu 14 *Meghaduty*, z poetą Dinnagą, rzekomym autorem dramatu. Jednakże w rezultacie analizy treści dramatu, w którym nie stwierdzono jakichkolwiek śladów związków z buddyzmem, i w konfrontacji z nagromadzoną już wiedzą co do możliwych interpretacji strofy 14 poematu, przypisanie autorstwa Dignadze – buddyjskiemu mistrzowi logiki – należy całkowicie wykluczyć i złożyć na karb błędu (niewiedzy) skryby (skrybów)⁸⁰.

V. ŻYWOT KALIDASY W LITERATURZE SANSKRYCKIEJ

§ 24. Jest tedy rzeczą paradoksalną, że mimo wybitnej pozycji, jaką w klasycznej literaturze indyjskiej zajmuje Kalidasa, tradycja indyjska – oprócz paru późnych legend i anegdot – nie pozostawiła żadnych informacji o życiu wielkiego twórcy⁸¹. Problem datowania Kalidasy należy do głównych zagadnień, z którymi borykają się indolodzy⁸². Uczeni, zarówno indyjscy, jak i zachodni, od dziesiątków lat gromadzą i badają najdrobniejsze dane, aluzje czy ślady zawarte w samych dziełach twórcy, we wzmiankach u innych autorów i komentatorów, a tak-

⁷⁷ Imię Kalidasy po tybetańsku brzmi Nag mo'i khol (*nag mo* ‘bogini Kālī’, *khol po* ‘sługa’) lub jest transliterowane.

⁷⁸ *pramāṇa-bhūtāya jagaddhitaṣiṇe pranāmya śāstre sugatāya tāyine | pramāṇa-siddhyai svamatāt samuccayaḥ kariṣyate viprasṛtād ihaikataḥ || 1 ||* (ed. Steinkellner, www.oeaw.ac.at/ias/Mat/dignaga_PS_1.pdf (April 2005)).

⁷⁹ *Tāranātha's History of Buddhism in India*, trans. Lama Chimpa, Alaka Chattopadhyaya, Delhi 2010: 183.

⁸⁰ Zob. wstęp w: Woolner, *The Jasmine Garland* (Kundamālā), 1935.

⁸¹ Najwcześniejsza wzmianka o Kalidasie znajduje się w tekście sanskryckiej inskrypcji naskalnej w Aihole (Karnataka) z 634 r. (za panowania króla Pulakesina II). Imię Kalidasy wymienia także Bāṇa(bhaṭṭa) (VII w.) we wstępie do biografii króla Harszy (Harṣa, pan. 606–647) *Harṣa-carita* (strofa 16: *nirgatāsu na vā kasya Kālidāsasya sūktiṣu / prītir madhura-sāndrāsu mañjarīṣv iva jāyate //*).

⁸² Warto w tym miejscu przytoczyć uwagę prof. E. Słuszkiewiczza wyrażoną we wstępie do przekładu *Śakuntali* Stanisława Schayera (s. VIII): „I te podania, i inne anegdotki, często opowiadane jeszcze za naszych dni, pochodzą z czasów późnych lub nawet bardzo późnych i albo nie przedstawiają w ogóle żadnej wartości, albo co najwyżej zawierają jakieś ziarenko prawdy, które jednak wyłuskać jest ogromnie trudno, a dowieść jego prawdziwości również nie jest łatwo”.

że w inskrypcjach itp. Cały ten dostępny materiał został gruntownie przebadany i podlega ciągłej weryfikacji. Pojawiły się dwie hipotezy – jedni badacze (głównie indyjscy, ale nie tylko, i raczej dawniejsi) skłaniali się ku umieszczeniu daty życia Kalidasy w I wieku p.n.e., inni – i to jest obecnie zdecydowanie przeważająca opinia – sytuują Kalidase w V wieku (ok. 400 r.), za panowania jednego z trzech władców dynastii Guptów. Trudno jednak definitywnie rozstrzygnąć – którego, gdyż do wszystkich trzech może się odnosić tytuł *Vikramāditya*⁸³.

§ 25. Dżinijski autor Merutuṅga w utworze *Prabandha-cintāmaṇi* („Klejnot spełnienia życzeń opowieści”) z 1306 roku umieścił opowiastkę o Kalidacie (*Kālidāsotpatti-prabandha*) w historyjce o księżniczce Priyaṅgumañjarī⁸⁴.

Księżniczka Priyaṅgumañjarī, córka króla imieniem Vikramāditya w mieście Avantī, powierzona została opiece uczonego bramina imieniem Vararuci; dzięki swym zdolnościom i inteligencji (*prajñā*) w przeciągu niewiele dni (*vāsara*) opanowała wszystkie księgi (*śāstra*). Pewnego wiosennego dnia w południe Prijangumañdzari odpoczywała, spoczywając na sofie przy oknie. Wtedy nadszedł jej nauczyciel i znużony upałem siadł w cieniu okna. Księżniczka dla żartu spytała, czy woli on owoc mango gorący czy zimny, po czym rzuciła mu owoc tak, że upadł na ziemię; bramin podniósł mango i zaczął dmuchać, aby oczyścić go z pyłu. Wtedy ona spytała, czy owoc jest aż tak gorący, że musi nań dmuchać? Bramin spostrzegł, że dziewczyna zakpiła sobie z niego i rzekł, że skoro pozwoliła sobie na takie lekceważenie swego nauczyciela, to niechaj jej mężem zostanie pastuch (*paśupāla*). Na to ona, słysząc tę klątwę (*śāpa*) odparła, że wobec tego poślubi tego, kto jest mistrzem (*paramaguru*) jej nauczyciela i przewyższa go wiedzą. Król Wikrama zaczął szukać odpowiedniego kandydata. Pewnego razu wysłał z poleceniem bramina Wararuciego. Ten, znalazłszy się w wielkim lesie, dręczony pragnieniem, poprosił o wodę napotkanego pastucha. Pastuch nie miał wody, ale powiedział: „Napij się mleka (*dugdham piba*) robiąc *karavaḍī* (*karavaḍīm vidhehi*, dosł. ‘ułoż [obie dłonie w formie] *karavaḍī*⁸⁵ [tj. tworząc jakby miseczkę]’).” Uczony bramin zdumiał się, bo nigdy nie słyszał i nie znał takiego słowa. Pastuch położył mu rękę na głowie, wsunął pod wymiona bawolicy, kazał złączyć obie dłonie razem w formie zwanej *karavaḍī* (*karavaḍī-sañjñāṃ karatala-yugala-yojanām kārayitvā*) i sprawił, że bramin napił się mleka do syta. Wtedy Vararuci uznał, że ów pastuch nadaje się na jego mistrza, skoro położył mu dłoń na głowie i nauczył go specjalnego słowa (*karavaḍī-viśeṣa-śabda*), i pomyślał, że byłby on odpowiednim

⁸³ Najnowszy stan wiedzy na ten temat prezentuje we wstępie do swej edycji i przekładu dramatu *Śakuntala* indyjski uczony Somadeva Vasudeva, *The Recognition of Shakuntala by Kālidāsa*, 2006, s. 16:

„Kālidāsa may have lived during the reign of one or all of the following three Gupta emperors: Candragupta II ‘Vikramāditya’ (reg. 375–413 CE), Kumāragupta ‘Mahendrāditya’ (reg. 413–455 CE), or Skandagupta ‘Vikramāditya’ (reg. 455–467 CE).”

⁸⁴ Przekład z sanskrytu: M.M.

⁸⁵ V.I. *kara-çaṃḍī*, *Prabandha-cintāmaṇi*, ed. by Jinavijaya Muni, Śāntiniketan 1933: 4 i n. 11. [*Kālidāsotpatti-prabandha*, s. 3–5].

kandydatem na męża Prijangumańdzari. Zabrał tedy pastucha do swego domu i przez sześć miesięcy kazał mu usługiwać sobie i powtarzać formułę błogosławieństwa (*āśir-vāda*) *om namas śivāya*. Gdy uznał, że pastuch już potrafi właściwie artykułować głoski (*akṣarāṇi kaṅṭha-piṭha-sthitāni*, dosł. 'głoski są osadzone w gardle'), w odpowiedniej chwili, odziewszy go przedtem w eleganckie szaty (*krta-śrngāraḥ*), zaprowadził na dwór królewski. Ale pastuch, gdy znalazł się na dworze, z wrażenia i emocji (*kṣobha*) zamiast wyuczonej formuły błogosławieństwa wypowiedział tylko sylaby: *u-śa-ra-ṭa*. Król zdumiał się słysząc tę niezrozumiałą mowę, zaś Vararuci, pragnąc nadać jej głębszy sens, którego wszak nie posiadała (*asatim tac cāturim āropayitukāmaḥ*, dosł. 'pragnąc przydać [pastuchowi] nieistniejącej inteligencji/bystrości'), wypowiedział tę oto strofę:

„Niechaj Rudra wraz z Umą, Sprawiający pomyslnność, Dzierżący w rękę trójząb, Wyniosły mocą głoski *ṭa*, strzeże ciebie, o Panie ziemi!”⁸⁶

Król z zadowoleniem przyjął wyjaśnienie bramina i uznając uczoność pastucha, ożenił go z księżniczką. Za radą bramina pastuch zachowywał zupełne milczenie (*mauna*). Jednakże księżniczka, pragnąc sprawdzić jego inteligencję (*vaidagdhya*), dała mu do poprawienia – dosłownie 'do oczyszczenia' (*śodhanāya*) – nowo napisaną książkę (*nava-likhita-pustaka*). Pastuch wziął do rąk książkę i zaczął nożykiem do paznokci (*nakha-cchedinī*) „czyścić” litery, usuwając z nich kropki i kreski łączące. Wtedy księżniczka rozpoznała w nim pastucha (*mahiṣpāla*). Odtąd [powiedzenie] 'korekta zięcia' (*jāmātr-śuddhi*) stało się sławne. Innym razem, widząc na ścianie malowidło (*citra-bhitti*) przedstawiające stado bawolic, pastuch, zapomniawszy o swej obecnej randze (*svapraṭiṣṭhām vismrtya*), wykrzyknął z radości (*pramoda*) grubiańskie słowa (*vikṛta-vacana*)⁸⁷ zawołania (*āhvāna*) na zwierzęta. Nie było już wątpliwości, że jest on pastuchem. On zaś, widząc pogardę (*avajñā*), jaką mu okazywała księżniczka, zaczął modlić się o dar uczoności (*vidvattā*) do bogini Kālī (*kālikā devī*). Król, w obawie, że córka zostanie wdową (*putrī-vaidhavya-bhūta*), posłał nocą do niego służkę (*dāśī*) w przebraniu, która rzekła mu: „Jestem z ciebie zadowolona” (*tavāham tuṣṭāsmi*). A gdy on wstał obudzony, wtedy, w obawie przed jakimś nieszczęściem (*viplava*), sama bogini Kali objawiła się (*pratyakṣī-bhūta*) i spełniła jego życzenie. Księżniczka dowiedziała się o tym zdarzeniu (*vṛttānta*), uradowana (*pramudita*) przyszła i zapytała go: „Czy jest jakaś specjalna wypowiedź?” (*asti kaścīd vāg-viśeṣa*). On zaś, znany pod imieniem Kālī-dāsa, Sługa bogini Kali, skomponował trzy wielkie poematy (*mahākāvya*): *Kumāra-sambhava* i inne, a także sześć innych utworów (*prabandha*)⁸⁸.

⁸⁶ *umayā sahito rudraḥ śaṅkaraḥ sūla-pāṇi-bhṛt / rakṣatu tvām mahīpāla taṃkāra-bala-garvitaḥ //*

⁸⁷ Obie edycje: *vikṛti* – 'zmiana, przekształcenie, modyfikacja'; C.H. Tawney, *The Prabandha-cintāmaṇi or Wishing-Stone of Narratives*, Calcutta 1901: 8 n. 3: *vikṛta* – 'zmieniony, zniekształcony, uszkodzony; brzydki'.

⁸⁸ Winternitz, HIL (III:1), 1963, s. 387–8.

§ 26. Utwór pt. *Bhoja-prabandha*, którego autorem był żyjący pod koniec XVI wieku Ballāla (Ballāla-sena), zawiera liczne anegdoty związane z królem Bhodzą (Bhoja, pan. 1018–1063), w których pojawia się postać poety Kalidasy. Król Bhodża (Bhoja-rāja) był wielkim patronem nauki i sztuki, a także wielkim miłośnikiem poezji i sam próbował swych sił na tym polu. Na dwór królewski (*sabhā*) zewsząd ściągali uczeni i poeci zwabieni szczodrym mecenatem. Za każdą głoskę skomponowanej pięknie strofy zadowolony król ofiarował sto tysięcy [monet] (*tuṣṭo rājā pratyakṣara-lakṣam dadau*). Król stale gościł grono poetów, a wśród nich był klejnot poetów Kalidasa, który błyszczał zwłaszcza w popisach poetyckich polegających na uzupełnieniu rozpoczętej strofy (*samasyā-pūraṇa*). Opowiadki o przyjaźni, ale i pewnego rodzaju rywalizacji wielkiego poety i króla-mecenasa sztuki są wdzięcznymi anegdotami, napisanymi niewyszukanym stylem, oddającymi atmosferę dworskiej kultury literackiej, jednak pozbawionymi jakiegokolwiek wartości historycznej. *Bhoja-prabandha* jest utworem zupełnie ahistorycznym⁸⁹.

VI. KALIDASY MEGHADUTA W TYBECIE

§ 27. Opowiadkę o Kalidasie powtórzył za Merutungą, z pewnymi zmianami, historyk tybetański Tāranātha (Tā-ra-nā-tha = Jo nang Kun dga' snying po, 1575-1635) w swej historii buddyzmu w Indiach pt. *Rgya gar chos 'byung* powstałej w 1608 roku⁹⁰.

Oto żywot (*lo rgyus*) Kalidasy⁹¹. W czasie, gdy bramin *Vararuci (bram ze Mchog sred) był nadwornym kapłanem (*mchod pa'i gnas*) [na dworze] króla Vāraṇāsi [imieniem] *Bhīmaśukla, gdy król chciał oddać za żonę braminowi Wararuciu swą córkę imieniem *Vāsantī (Dpyid ldan ma), ona jednak z poczucia pychy (*nga rgyal gyis dregs pa*) odrzekła: „Ja jestem bardziej uczona od Wararuciego i nie będę mu usługiwać”. Wtedy Wararuci pomyślał: „[Skoro tak,] oszukam (okpię) ją”, i powiedział: „Mój mistrz jest ode mnie po stokroć bardziej uczony – zaproszę go i niech król jemu odda *Vāsantī [za żonę]”. [Pewnego razu bramin] zobaczył jakiegoś magadhijskiego pastucha (*gnag rdzi*) o przystojnym wyglądzie, gdy odcinał siekierą u podstawy gałąź drzewa, na której siedział. Uznał, że jest to zupełny głupek (*shin tu blun pa*). [*Vararuci] zawołał go, [zabrał ze sobą] i po kilku dniach kąpeli, namaszczenia [itp.] pielęgnacji, przebrał w szaty bramina-uczonego (*bram ze paṇḍi ta*) i wyuczył go jedynie słów *om svastī*. I przykazał, że gdy znajdzie się w otoczeniu króla, niechaj poda mu kwiaty i wypowie słowa *om*

⁸⁹ Winternitz, HIL (III:1), 1963, s. 387–8.

⁹⁰ Tytuł kompletny brzmi: *Dam pa'i chos rin po che 'phags pa'i yul du ji ltar dar ba'i tshul gsal bar gton pa dgos 'dod kun 'byung*. Edycja: *Tāranāthae de doctrinae buddhicae in India propagatione narratio*, edidit A. Schiefner, Petropoli 1868. Przekład: A. Schiefner, *Tāranātha's Geschichte des Buddhismus in Indien*, St. Petersburg 1869; *Tāranātha's History of Buddhism in India*, trans. by Lama Chimpa, Alaka Chattopadhyaya, Delhi 2010. – Przekład z tybetańskiego: M.M.

⁹¹ Schiefner (ed.), 1868: 60.17–62.15; Schiefner (tłum.) 1869, s. 76–78 („Żywot Kalidasy”); Lama Chimpa et. al. (tłum.) 2010, s. 114–116 [fol. 39b–40b].

svasti; na żadne inne pytania niech w ogóle nie odpowiada. On zaś, starając się wypełnić te polecenia, rozsypał przed królem kwiaty i powiedział ‘*u-śa-ṭa-ra*’ [zamiast wyuczonego *om svasti*]. Wtedy uczoney (*slob dpon = ācārya*) [*Vararuci] objaśnił znaczenie tych czterech liter (*yi ge*):

*umayā sahito rudrah
śamkara-sahito viṣṇuḥ
ṭamkārah śūla-pāṇiś ca
rakṣantu śiva sarvadā /*⁹²

Przekazał błogosławieństwo (*shis pa brjod pa*) [w formie strofy], która w tłumaczeniu na język tybetański znaczy:

„Rudra wraz z Umą, Śankara wraz z Wisznu, a także [Dzierżący] w ręku krótką włócznię [wydającą] świst⁹³ – niechaj Śiwa strzeże [was] zawsze!”⁹⁴

Chociaż *Vāsanti pytała potem [pastucha] o znaczenie słów i inne [rzeczy], on w ogóle się nie odzywał. Na to *Vararuci odrzekł: „Dlaczegoż to ten mój uczoney nauczyciel miałby odpowiadać na pytania kobiety?”, po czym – sprawiwszy w [jej] głowie zamęt, bramin *Vararuci udał się na południe. Tymczasem [pastuch, rzekomy *paṇḍita*,] oprowadzany po świątyniach (*lha khang*) nie mówił nic. Wreszcie w pewnej świątyni, gdy ujrzał na tylnej ścianie [dziedzińca] namalowane różne zwierzęta i wśród nich sylwetkę krowy (*ba lang gi gzugs*), uradował się. Tym samym ujawnił swoją prawdziwą postać – pastucha bydła. „Ach! toż to przecież pastuch!” – wykrzyknęła [królowna] i zrozumiała, że została okpiona [przez bramina]. [I pomyślała:] „Jeśli jednak ma on rozum, nauczę go języka (*sgra*)”. Jednak po sprawdzeniu on okazał się zupełnym głupcem. *Vāsanti wpadła w gniew i kazała mu zbierać kwiaty każdego dnia.

W pewnym regionie Magadhy był posąg bogini *Kālī (*lha mo nag mo*) sporządzony przez boskiego rzeźbiarza (*lha'i bzo bo*). Codziennie [pastuch] ofiarował jej obfitość kwiatów i oddawał cześć pokłonem i modlił się. Gdy pewnego razu wczesnym rankiem poszedł, ażeby zebrać kwiaty, które *Vāsanti miała złożyć bogini w ofierze, jedna ze służek (*g.yog mo*) *Vāsanti dla żartu (*kyal ka'i don du*), żując kulkę areki (*go la mur bzhin du*), schowała się za posągami bogini *Kālī. I gdy pastuch, jak poprzednio,

⁹² *u ma ya sa hi to ru draḥ saṃ ka ra sa hi to biṣṇu ṭam kā ra śū la pāṇiṣṭsa / rakshantu śi ba sarba dā* / (ed. Schiefner 1868: 61.9–10).

⁹³ Przekład tej linijki jest trudny; sanskr. *ṭam-kāra* ‘wycie, szcęk, brzęk, odgłos’ = tyb. *ṭam-tshul* ‘mający formę [dźwięku] *ṭam*’ (?); sanskr. *śūla-pāṇi* ‘[dzierżący] w ręku włócznię’ (epitet Rudry-Śiwy) = tyb. *phyag na mdung thung* ‘[mający] w ręku krótką włócznię’. Por. Schiefner (1869: 77): „Rudra sammt Umā, Vischu sammt Čamkara, Und der den sausen den Wurfspiess tragende Čiva mögen immerdar schützen!”; Lama Chimpa et al. (2010: 115): „Umā along with Rudra, Śamkara along with Viṣṇu and Śūlapāṇi with his sound of the bow* – let Śiva protect thee for ever.” – *Nie rozumiem, skąd tłumacze wzięli „łuk” – sanskr. *śūla* i tybet. *mdung thung* to ‘włócznia, dzida’ itp.

⁹⁴ *u ma dang bcas drag po dang /
bde byed dang bcas 'jug sel te /
ṭam tshul phyag na mdung thung yang /
zhi bas rtag tu bsrung bar mdzod //* (ed. Schiefner 1868: 61.11–12).

wznosił modły, owa służka resztkę [przeżutej] kulki wetknęła mu do ręki. On zaś, myśląc że jest to rzeczywiście dar bogini, połknął ją. I w teże chwili, dzięki [udzielonej mu przez boginię] nieograniczonej mądrości (*blo gros*) stał się wielkim znawcą dialektyki (*rtog ge*), gramatyki (*brda' sprod pa*) i poezji (*snyan ngag smra ba*).

Wziął do prawej ręki kwiat lotosu **padma*, do lewej zaś ręki kwiat lotosu **utpala*, i z myślą: „Kwiat lotosu **padma* jest piękny, lecz ma szorstką łodygę; kwiat lotosu **utpala* jest mały, lecz ma gładką łodygę – który z nich ona woli?”, rzekł [do **Vāsantī*]:

„W mej prawej ręce jest kwiat **padma*,
w lewej podobnie – jest kwiat **utpala*,
mający szorstką lub gładką łodygę.
Powiedz, o Lotosooka (Padma'i mig can ma),
który z nich wolisz?”

Po tych słowach ona poznała, że stał się uczonym i okazała mu wielki szacunek. I z powodu jego wielkiej czci dla bogini **Kālī* znany był jako **Kā-li-dā-sa*, to znaczy 'Poddany **Kālī*' (Nag mo'i 'bangs) albo 'Sługa **Kālī*' (Nag mo'i khol po). W tym czasie stał się on klejnotem koronnym (*gtsug gi nor bu*) wszystkich poetów. Skomponował on „Obłok posłańcem” (*Sprin gyi pho nya = Meghadūta*) i osiem innych poematów **dūta* (*pho nya*), a także wiele dużych utworów poetyckich (*snyan dngags kyī bstan bcos*), takich jak **Kumāra-sambhava* (*Gzhon nu 'byung ba*) i innych.

§ 28. *Meghadūta* Kalidasy jest jedynym utworem klasycznej poezji sanskryckiej *kāvya* przetłumaczonym na język tybetański⁹⁵. Przekład ten znajduje się w zbiorze buddyjskich tekstów kanonicznych zwanym *Tandzur* (*Bstan 'gyur*, 'Przekład pouczeń'), w dziale poświęconym „wiedzy o języku (gramatyce)” (*sgra rig pa = śabda-vidyā*), i liczy 117 strof⁹⁶. Poemat Kalidasy z sanskrytu na język tybetański przełożył w drugiej połowie XIV wieku zespół trzech tłumaczy: pochodzący z Kaszmiru *paṇḍita* Sumana(h)śrī oraz dwaj tybetańscy tłumacze (*lotsaba*) Byang chub rtse mo i Nam mkha'i bzang po. Kolofon zawiera uściślone informacje – przekładu dokonali w klasztorze Bsam yas na polecenie „naczelnika” (*dpon chen*)

⁹⁵ E. Gene Smith, jeden z największych znawców literatury tybetańskiej, pisał: „Some of the great Tibetan scholars of the past knew and loved a number of the masterpieces of Indic literature: the *Mahābhārata*, *Vālmiki's Rāmāyana*, the *Agnipurāna*, the *Mārkaṇḍeyapurāna*, one *Raghuvamśa* of Ramaśrama, and a number of works attributed to *Kālidāsa* (Nag mo'i khol po) and his imitators. The knowledge of these works did much to encourage the development of poetics in Tibet. Out of all of these, however, only the *Meghadūta* was ever translated into Tibetan. (...) Tibetan bibliographers sometimes enumerate a group of eight *Dūtakāvya*, including the *Meghadūta*. Of these only the *Meghadūta* is actually the work of *Kālidāsa*. Another authentic work of *Kālidāsa* that was well known to Tibetan scholars was the *Kumārasambhava* (*Gzhon nu 'byung ba*)”. (E. Gene Smith, *Among Tibetan Texts. History and Literature of the Himalayan Plateau*, ed. by K. R. Schaeffer, Wisdom Publications, Boston, 2001, s. 205–206).

⁹⁶ *Sprin gyi pho nya zhes bya ba*: Derge Tanjur4302, *sgra mdo*, vol. SE, fol. 341b1–351a7; Peking Tanjur 5794, *sgra rig pa*, vol. SHE, fol. 365b3–380a8 [vol. 140, p. 278–283].

Nam mkha' brtan pa dwaj pierwsi tłumacze, po czym rewizji i ostatecznej edycji dokonał trzeci z wymienionych⁹⁷. Przed z górą wiekiem, w latach 1907–1908, niemiecki tybetolog Hermann Beckh opublikował edycję tekstu tybetańskiego oraz przekład opatrzony licznymi objaśnieniami⁹⁸.

§ 28.1. Pionierskie prace Beckha omówiła krytycznie Erin Hillary Epperson w swej rozprawie doktorskiej pt. „Kālidāsa in Tibet: Messenger Poetry in Translation” (The University of Chicago, Chicago, Illinois, 2017) (s. 15–16). Praca Epperson stanowi pierwsze od czasu ukazania się prac Beckha poważne studium poszerzające naszą wiedzę o tybetańskim przekładzie arcydzieła poezji sanskryckiej, zwłaszcza w zakresie technik translatorskich, przystosowania zasad poetyki sanskryckiej w ujęciu rodzimych uczonych do wymogów klasycznego języka tybetańskiego (metrum!), nadaniu utworowi bardziej buddyjskiej wymowy, wreszcie odnośnie do współczesnych adaptacji przez poetów tybetańskich. Jak argumentuje autorka, utwór Kalidasy jako z natury „nie-buddyjski”, osnuty wszak wokół świeckiego tematu rozłąki i miłostnej tęsknoty kochanków, został poddany pewnym specyficznym zabiegom adaptacyjnym (m.in. jeśli chodzi o interpretację tzw. smaków estetycznych, *rasa*) zarówno przez czternastowiecznych tłumaczy, jak też współczesnych uczonych tybetańskich (s. 22 i nast.). Dodatek (*Appendix II*, s. 240–284) zawiera przekład wybranych strof: 1–67, 71–82, 84–90, 94–100, 102–103, 110–117, wraz z tekstem tybetańskim oraz konkordancją wersów sanskryckich według edycji komentatorów: Wallabhadewy (V), Mallinathy (M) i Dakszinawartanathy (D)⁹⁹.

§ 28.2. W 2011 roku ukazała się dwujęzyczna sanskrycko-tybetańska edycja *Meghaduty*, wraz z indeksem, przygotowana przez trzech uczonych działających na uniwersytetach indyjskich: Lama Chimpa z Vishvabharati University (Shantiniketan), Bimalendra Kumar z B.H.U. (Varanasi) oraz Jampa Samten z Central

⁹⁷ Zob. Epperson, *op. cit.*, s. 283–284; por. s. 85 i przyp. 55; s. 175.

⁹⁸ Hermann Beckh, „Die tibetische Übersetzung von Kalidasas Meghaduta. Nach dem roten und schwarzen Tanjur herausgegeben und ins Deutsche übertragen”, *Abh. d. Königl. Preuss. Ak. d. Wiss. Phil.-hist. Abt.* 1907.

⁹⁹ Na s. 246 rozprawy autorka zamieszcza tekst tybetański strofy 14 wraz z przekładem, który przytaczamy w tym miejscu jako *pendent* do dyskusji w punkcie IV powyżej:

Verse 14 (M14/V14/D14)

ni tsu la ni gsar pas gnas 'di las ni khyod long (Derge/Cone: langs) mkha' la byang du gdong phyogs mdzod |

phyogs kyi glang po rnams kyi lag pa che bas bcings pa'i lam ni yongs su dor bar gyis |

ri yi rtse mo phrogs nas dri bzhon 'gro ba'am chu 'dzin langs nas 'gro ba'am (Dergé, Cone: 'gro ba'i)

ci zhes the tshom du |

gyur nas grub pa'i bud med rnams kyi gyen phyogs bltas te 'jigs shing skrag pas rmongs par 'gyur |

„Arise from this place with the young *nicula* tree; turn your face northwards in the sky!

Leave behind the path which is grasped by the trunks of the elephants of the quarters!

The doubt caused by what is happening—has the wind taken away the mountain peaks; or have the clouds risen [and obscured them]?—

Causes the women of the Siddhas looking upwards to become frightened, deluded by their fear.”

University of Tibetan Studies (Sarnath) opracowali edycję tekstu tybetańskiego na podstawie wersji Tandzuru Derge, przy czym uwzględnili także lekcje wersji Peking i Narthang, natomiast nie podano informacji, które wydanie było podstawą edycji tekstu sanskryckiego¹⁰⁰.

Bardziej szczegółowe omówienie tego nadzwyczaj ważnego zagadnienia, jakim był przekład i adaptacja poematu Kalidasy w Tybecie, daleko wykracza poza ramy niniejszego artykułu.

§ 29. Warto na koniec wspomnieć o jeszcze jednym utworze, który zawiera tybetański kanon buddyjski, w części *Bstan 'gyur*. Jest to mianowicie króciutki utwór – hymn (*stotra*) pt. *Maṅgalāṣṭaka* (*Bkra shis brgyad pa*), czyli „Osiem strof o pomyślności”¹⁰¹, który tradycja indyjska, a za nią i tybetańska, błędnie przypisywała Kalidasi¹⁰². Strofy hymnu sanskryckiego, ułożone w metrum *śārdūla-vikrīḍita*, składają się z szeregu imion własnych i zawierają w zakończeniu zwrot: *kurvantu te maṅgalam* – ‘niechaj sprawią ci szczęście (pomyślność)!’. W wersji tybetańskiej utwór liczy 11 strof i jest dwujęzyczny – tekst sanskrycki zapisano alfabetem tybetańskim, a pod nim umieszczono przekład. Ostatnia strofa stanowi rodzaj kolofonu i zawiera zapewnienie, że osoba recytująca lub słuchająca uzyska zasługę religijną¹⁰³.

§ 29.1. Dla kompletności informacji dodajmy, że tybetański Tandzur w dziale *rgyud* (*tantra*) zawiera jeszcze jeden krótki utwór, który tradycja indyjsko-tybetańska

¹⁰⁰ Lama Chimpa, B. Kumar, J. Samten (ed. and prepared), *Meghaduta. Critical Edition with Sanskrit and Tibetan Index*. Tekst edycji s. 1–52, Index s. 53–241.

¹⁰¹ Peking Tanjur nr 5183, rgyud 'grel LXXXVI, vol. LU, fol. 229a1–230a8. Autor: Nag mo'i 'bangs (Kālidāsa); tłumacze: Caṅgamyi, Dpal ldan grags pa. Uwaga: edycja Tandzuru Derge nie zawiera tego tekstu.

Omówienie treści utworu: V.V. Gokhale, „*Maṅgalāṣṭaka* of Kālidāsa”, *Indian Historical Quarterly* 1:4 (1925), s. 739–742; Gokhale (ibid.) informuje, że hymn ten był/jest śpiewany podczas uroczystości weselnych w Maharasztrze (Mahārāṣṭra). Edycja tekstu sanskryckiego: S.Ch. Banerji, *Kālidāsa Apocrypha*, 1989: 57–64; edycja tekstu tybetańskiego i sanskryckiego: L. Chandra, „Kālidāsa's *Maṅgalāṣṭaka*”, [w:] *The Charisma of Tibet*, International Academy of Indian Culture & Aditya Prakashan, New Delhi, 2017, s. 258–266.

Uwaga! Istnieje jeszcze jeden tekst noszący tytuł *Maṅgalāṣṭaka*, który jednak nie jest przypisywany Kalidasi: Peking Tanjur nr 4602, rgyud 'grel LXXII, vol. NU, fol. 441b1–442b2 (autor: Sgrol ma [*Tāra, sic!]; Derge Tanjur nr 3784, rgyud, vol. TSHU, fol. 223b5–224b3 (autor: 'Phags pa sgrol ma [*Ārya-tāra, sic!]; tłumacze: Vinayaśrimitra, 'Dan/Ldan ma tshul khriims seng ge).

¹⁰² Por. A. B. Keith, *A History of Sanskrit Literature*, Motilal Banarsidass, Delhi 1996, s. 218 (1. wyd. Oxford University Press, London 1920). Zob. też Lienhard HCP, 1984, s. 116.

¹⁰³ O popularności tekstu może świadczyć ilość manuskryptów zachowanych w Nepalu – w katalogu Nepal-German Manuscript Cataloguing Project wymienia się tytuł 48 razy (zob. <https://catalogue.ngmcp.uni-hamburg.de//content/index.xml>). Należy jednak zaznaczyć, że pod tym popularnym tytułem może się kryć jakiś zupełnie inny utwór, dlatego konieczne byłoby zbadanie wszystkich wymienionych manuskryptów i porównanie ich ze znanymi wersjami sanskryckimi oraz tybetańskimi (zob. przypis powyżej). Autor artykułu planuje nową edycję tekstu, wraz z przekładem, na podstawie manuskryptu nepalskiego ze zbioru Asha Saphu Kut i wersji tybetańskiej.

łączy z imieniem Kalidasy. Jest to hymn pt. *Sarasvatī[-devī]-stotra* (*Lha mo dbyangs can gyi bstod pa*), którego autorem miał być Nag mo'i khol, tj. Kālidāsa¹⁰⁴.

VII. KALIDASA W CHINACH?

§ 30. O istnieniu unikatowego manuskryptu sanskryckiego w małym klasztorze buddyjskim w jednym z trudno dostępnych miejsc w górach Tiantai (Tiantai shan) po raz pierwszy poinformował Joseph Edkins w swym dziele pt. *Chinese Buddhism* (1880: 176–177)¹⁰⁵. Klasztor Gaoming si, wedle lokalnej legendy, miał założyć sam mistrz Zhiyi (538–597), patriarcha-założyciel szkoły *tiantai* buddyzmu chińskiego. Klasztor ten odwiedził jesienią 1893 roku Otto Franke, niemiecki sinolog i dyplomata, który częściowo sfotografował, częściowo zaś skopiował ów niekompletny manuskrypt, składający się – według niego – z 20 liści palmowych. Franke wysłał do Franza Kielhorna, wybitnego sanskrytologa, fotografie obu stron pierwszego i drugiego liścia (foll. A, B) oraz kopię końcowej partii liścia 24 (fol. C), jak również zapis tekstu na jednym nienumerowanym liściu (fol. D). Według lokalnych informatorów – donosił Franke – manuskrypt miał liczyć 1300 albo nawet 1400 lat. Kielhorn opublikował w 1894 roku krótki artykuł, w którym opisał dokładnie wymienione materiały¹⁰⁶. Wyraził opinię, że manuskrypt pochodził z Indii północnych lub Nepalu i powstał nie wcześniej niż w XII wieku, prawdopodobnie w XIII–XIV wieku. Manuskrypt zawierał tekst sławiący Buddę w metrum *upajāti* (fol. A), zaś fol. B komentarz do utworu skomponowanego w metrum *anuṣṭubh*; fol. C zawierał informację, że utwór nosił tytuł *Paramārtha-sevā* lub *Tattvāvalokana-sevā* a jego autorem był (Śrī-)Puṇḍarīka. Z kolei na fol. D znalazł się zapis początkowych strof trzech utworów Kalidasy: *Kumārasambhava*, *Meghadūta* i *Raghuvamśa*. Na podstawie badań pisma Fr. Kielhorn ustalił, że foll. A, B i C napisane zostały w piśmie nepalskim, w jego wczesnej postaci zaświadczonej od drugiej połowy XII wieku, natomiast pismo na fol. D zaklasyfikował jako szczególnie wariant dewanagari zaświadczony w Bengalu ok. XIII wieku.

§ 30.1. Kolejnym badaczem, który miał okazję odwiedzić klasztor, zobaczyć i sfotografować ów manuskrypt był Henri Maspero, który odbył w 1914 r. wyprawę archeologiczną w rejon gór Tiantai w prowincji Zhejiang¹⁰⁷. Maspero opisał mały, zniszczony klasztor Gaoming si (Maspero: Kao-ming sseu), znajdujący się o kilka godzin drogi od znanego klasztoru Guoqing (zał. 598 r.), w trudno

¹⁰⁴ Peking Tanjur nr 4885, rgyud 'grel LXXXII, vol. ZU, fol. 199b7–200b4; Derge Tanjur nr 3704, rgyud, vol. MU, fol. 344b3–345b8. Tłumacze: Jñānaśīla, Chos 'bar.

¹⁰⁵ J. Edkins, *Chinese Buddhism: A Volume of Sketches, Historical, Descriptive, and Critical*, London 1880.

¹⁰⁶ F. Kielhorn, „Sanskrit Manuscripts in China”, *JRAS* (1894), s. 835–838.

¹⁰⁷ H. Maspero, „Rapport sommaire sur une mission archéologique au Tchö-kiang”, *BEFEO* 14 (1914), s. 1–117.

dostępnej dolinie górskiej¹⁰⁸. Pomimo swego niepozornego wyglądu, skrywał on cenne zabytki archeologiczne w postaci relikwii mistrza Zhiyi, założyciela świątyni: jego miskę jałmużną (*pātra*), szatę (*kaṣāya*) ofiarowaną przez cesarza Yang z dynastii Sui (569–618), oraz manuskrypt sanskrycki na liściach palmowych. Manuskrypt przechowywany był w drewnianym pudełku, na którym widniał napis w piśmie indyjskim, każdy zaś liść umieszczony był na cienkiej podkładce z drzewa sandałowego. Według Maspero, manuskrypt liczył 29 liści, z których jeden, wyróżniający się innym charakterem pisma, mógł pochodzić z innego tekstu. Pochodzenie manuskryptu jest nieznane – Maspero nie znalazł żadnej o nim wzmianki w źródłach chińskich; lokalna tradycja świątynna głosi, że manuskrypt przywiózł do Chin sławny mnich Xuangzang (ca. 600–664), zaś opat (*fangzhang*) klasztoru dodał, że manuskrypt ten pierwotnie należał do klasztoru Guoqing, po czym został przeniesiony w obecne miejsce¹⁰⁹.

§ 30.2. Fotografie manuskryptu trafiły następnie do rąk Louisa Finota, znakomitego filologa i archeologa francuskiego, który poddał je badaniom¹¹⁰. Ustalił on, że jest to ten sam manuskrypt, który widział Franke (a przedtem jeszcze Edkins), lecz obecnie zawiera on więcej kart. Niewątpliwie manuskrypt powiększył się przez ten czas, ponieważ dodano doń dwa nowe manuskrypty (lub ich części), mianowicie 1. anonimowy traktat o inicjacji ucznia pt. *Hevajraseka-prakriyā*, oraz 2. zbiór krótkich tekstów rytualnych autorstwa mistrzów Lūyī, Śāśvatavajra i innych.

Szczególną jednak uwagę Finot zwrócił na pojedynczy liść (o którym już wspominał Kielhorn, fol. D), zawierający wzmiankę o Kalidasie i trzy pierwsze strofy jego trzech poematów. Liść ten, napisany przez innego skrybę i dołączony prawdopodobnie przez przypadek do manuskryptu, zawiera 5 linijek tekstu, jest podniszczony na brzegach i wokół środkowego otworu na sznurek. Pismo – tu Finot powtarza opinię Kielhorna – to bengalskie nagari z XIII wieku. Finot zamieścił kopię tekstu w dewanagari oraz w transkrypcji, a następnie dosłowny przekład. Poniżej przytaczam ten osobliwy króciutki tekst za Finotem, opuszczając jedynie pełne cytaty strof (opuszczenia zaznaczono wielokropkiem):

[Vara]ruci vrāhmaṇa / mūrkhā rāja Śrīśrī-Bhojadevasabhā / mūrkhā uśaṃtara //
 Umayā sahito Rudraḥ Śaṃkara[h] saha Viṣṇunā /
 ṭaṃkāraśūlapāṇīś ca rakṣa(2)ntu Śivaḥ sarvadā //
 Śarasvatī / Kālīceṭī / Kālidāśaḥ / Śarasvatī / asti kaścit vākviśeṣaḥ //
 Kālidāśaḥ //
 asty uttarasyāṃ diśi (...) //
 Kumāraḥ //
 kaścit kāntavirahaguruṇā (...) //

¹⁰⁸ Maspero, *op. cit.*, s. 63–64, Pl. XIX.31–32.

¹⁰⁹ Edkins (*loc. cit.*) przytacza lokalną opowieść, jakoby manuskrypt uratowano z pożaru klasztoru Guoqing.

¹¹⁰ L. Finot, „Kalidasa in China”, *Indian Historical Quarterly* IX:4, 1933: 823–834.

[Megha]dūtaḥ //
 vāgarthāḥ iva samprktau (...) //
 Raghuh //
 traya kāvyah // vi śa śa [recte: viśeṣa] traya (?) kāvyam //

Bramin Vararuci. Głupiec. Dwór króla Bhodżadewy. Głupiec [powiedział:]
 uśamṭara.

Niechaj Rudra wraz Umą, Śankara wraz z Wisznu, Śiwa dzierżący
 w ręce włócznię [wydającą] dźwięk, zawsze nas strzegą (bronią)!
 Saraswati. [Bogini] Kali. Służka. Kalidasa [‘Sługa Kali’]. Saraswati: ‘Czy
 jest jakaś specjalna wypowiedź (kompozycja)?’¹¹¹ Kalidasa:
 asty uttarasyām diśi (...) = Kumārasambhava [1].
 kaścit kāntavirahaguruṇā (...) = Meghadūta [1].
 vāgarthāḥ iva samprktau (...) = Raghuvamśa [1].
 Trzy poematy [są] trzema specjalnymi poematami.

W dalszej części artykułu Finot analizuje język i treść tekstu i dostrzega zbieżność z opowieścią o Kalidasie, którą przekazał Tāranātha w swej *Historii buddyźmu w Indiach* (zob. wyżej). Finot streścił tę wersję, lecz nie potrafił jednak wskazać źródła tej opowieści (bezsukutecznie szukał jej w utworze *Bhoja-prabandha*).

§ 30.3. Wkrótce potem Sten Konow opublikował krótki, treściwy artykuł pt. „Kālidāsa in China”¹¹², w którym odniósł się do pracy Finota. Udało mu się przy tym wyjaśnić szereg kwestii. Przede wszystkim Konow zwrócił uwagę, że bez znajomości tradycyjnych przekazów o Kalidasie treść tego osobliwego tekstu, zachowanego na pojedynczym liściu palmowym i pochodzącego z Bengalu, jest niezrozumiała. Jak już wskazał Finot, tekst wymienia bramina Wararucyiego, dwór króla Bhodżadewy, Saraswati, Kaliczeti, i Kalidase, zawiera tajemnicze słowo *uśamṭara*, wraz z sanskrycką strofą z wyrazami zaczynającymi się od czterech sylab tego słowa; wreszcie wyrażenie, które Finot odczytał jako jedno zdanie (*Sarasvatī asti kaścit vāg-viśeṣah*). Konow przyznaje, że tekst zawiera wariant opowieści podanej przez Tāranāthę, którą tu streszcza dokładnie, stwierdza jednak, że wersja Merutungi (*Prabandha-cintāmaṇi*) jest znacznie bliższa, po czym również daje jej wierne streszczenie. Następnie po kolei wyjaśnia, że zamiast *Kālīceṭī* należy czytać osobno: *Kālī* (bogini) i *ceṭī* (służka), ponieważ obie te postacie występują u Merutungi; *Sarasvatī* należy uznać za imię księżniczki, co wynika z wypowiedzianych słów: *asti kaścit vāg-viśeṣah*, które Konow interpretuje: „a different new speech”. I na końcu, podobnie jak w *Prabandha-cintāmaṇi*, wymienione są trzy poematy Kalidasy.

Według Konowa zastąpienie króla Wikramaditji przez Bhodżadewę wskazuje na późniejszy wariant opowieści, która być może – jak przypuszcza autor

¹¹¹ Finot, który nie znał wersji opowieści Merutungi, gdzie znajduje się całe to wyrażenie (zob. wyżej § 22), przetłumaczył błędnie: „Śarasvatī is a variety of Vāc.”

¹¹² *Indian Historical Quarterly* X:4 (1934), s. 566–570.

– powstała na terenie Malwy (Mālwā), na co wskazywać by z kolei mogła dobra znajomość kraju i jego stolicy Ujjayinī przez poetę. Wyraz *karavaḍī*¹¹³ – zdaniem Konowa – jest niewątpliwie związany z marackim *karavaṭī*, który oznacza łupinę kokosu, oraz z późnym sanskryckim słowem *karoti/ī* ‘miska, czarka’.

W dalszej części artykułu Konow zastanawia się nad znaczeniem dziwnego słowa *uśaṃṭara* (tekst na liściu) / *u-śa-ṭa-ra* (Tāranātha) / *uśaraṭa* (Merutuṅga). Strofa sanskrycka nie pomaga w rozwikłaniu zagadki. Prawdopodobnie wersja strofy u Merutungi jest bardziej wiarygodna. Konow snuje domysły, że być może wyraz *uśaraṭa* jest formą (prakrycką) imperatiwu liczby mnogiej, odpowiadającą sanskryckiemu *utsarata* ‘get away’ [‘z drogi, uciekajcie’], jak by wynikało z kontekstu.

W konkluzji swego niezmiernie ciekawego artykułu Konow stwierdza, że historyjka o głupim pastuchu, który potem przemienił się w sławnego poetę Kalidase, musi być dość stara i powstała prawdopodobnie w Malwie; była znana w Bengalu, gdzie została zapisana na liściu palmowym (ok. XIII w.), który jakimś trafem zawędrował do odległego chińskiego klasztoru. W każdym razie nie ma żadnych podstaw do twierdzenia, jakoby postać (i twórczość) Kalidasy była w ogóle znana w Chinach.

Jak jednak wskazuje Victor H. Mair, wybitny sinolog, badacz m.in. związków kulturowych indyjsko-chińskich, elementy sanskryckiej teorii literatury za pośrednictwem buddyzmu trafiły do Chin i wywarły znaczący wpływ na kształtowanie się gatunku literatury zwanego *bien wen* oraz na prozodię. Ale to zagadnienie leży już zupełnie poza tematem niniejszego artykułu.

BIBLIOGRAFIA

Meghadūta – edycje i przekłady (wybór):

- Beckh, Hermann, „Die tibetische Übersetzung von Kalidasas Meghaduta. Nach dem roten und schwarzen Tanjur herausgegeben und ins Deutsche übertragen”, *Abh. d. Königl. Preuss. Ak. d. Wiss. Phil.-hist. Abt.* 1907.
- De, Sushil Kumar, *The Megha-dūta of Kālidāsa*, critically edited by... Second revised edition by Dr. V. Raghavan. With a General Introduction by Dr. S. Radhakrishnan. Sahitya Akademi, New Delhi 1970 (1. wyd. 1956).
- Gildemeister, Johann, *Kalidasae Meghaduta et Ćringaratilaka ex recensione J. Gildemeisteri, additum est glossarium*. Bonn 1841.
- Hultsch, Eugen, *Kālidāsa's Meghadūta*, edited from manuscripts with the Commentary of Vallabhadeva, and provided with a complete Sanskrit-English Vocabulary. With a Foreword by Prof. Albrecht Wezler, Munshiram Manoharlal Publishers, Delhi 1998 (1st ed. 1911, London).
- Kale, M.R., (transl., notes, app. and a Map), *The Meghadūta of Kālidāsa. Text with Sanskrit Commentary of Mallinātha*, Motilal Banarsidass, Delhi 1974 (8th ed.; reprint 2008).
- Kālidāsa, *Meghadūta. Obłok – Połańcem*, przekład z sanskrytu, wstęp i przypisy J. Sachse, Wydawnictwo Verbum, Katowice 1994. (Obszerne fragmenty w: *Przegląd Orientalistyczny* nr 3–4 (139–140), 1986: 211–225; *Światło słowem zwane. Wypisy z literatury staroindyjskiej*, pod red. M. Mejora, Warszawa 2007: 396–423).

¹¹³ Por. wyżej inną lekcję: *kara-caṃḍī*, przyp. 85.

- Meghadūta-vyākhyā* by Janārdana, ed. jointly by the late Shri P.H. Joshi, B.P. Pandya, M.L. Wadekar (Gaekwad's Oriental Series No. 187), Oriental Institute, Vadodara 2009.
- Messenger Poems by Kālidāsa, Dhoyi and Rūpa Gosvāmin*, transl. by Sir J. Mallinson, (The Clay Sanskrit Library; JJC Foundation), New York University Press, New York 2006.
- Meghaduta. Critical Edition with Sanskrit and Tibetan Index*, ed. & prepared by Lama Chimpa, B. Kumar, J. Samten. Aditya Prakashan, New Delhi 2011.
- Nandargikar, Gopal Raghunath, *The Meghadūta of Kālidāsa, With the Commentary of Mallinātha, For the use of High Schools and Colleges, Edited with a literal English translation, with copious notes in English and various readings*. Bombay 1894.
- Pathak, Kashinath Bapu, *Kālidāsa's Meghadūta or The Cloud-Messenger (As embodied in the Pārśvābhyudaya). With the Commentary of Mallinātha, Literal English Translation, Variant Readings, Critical Notes, Appendices*. Poona 1916 (Second Edition).
- Stenzler, Adolf Friedrich, *Meghadūta, der Wolkenbote. Gedicht von Kālidāsa mit kritischen Anmerkungen und Wörterbuch*. Breslau 1874.
- The Meghasandēśa of Kālidāsa, with the Commentary Pradīpa of Dakṣiṇāvartanātha*, ed. by Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapati Śāstrī, Trivandrum Sanskrit Series No. LXIV, Trivandrum 1919.
- Wilson, Horace Hayman, *The Mēgha Dūta or Cloud Messenger: A Poem in the Sanscrit Language by Cālidāsa*, Calcutta 1813.

Literatura XIX w.:

- Chézy, A.L., *Discours prononcé au Collège Royal de France, a l'ouverture du cours de langue et de littérature sanskrite*, par... Le Lundi 16 Janvier 1815.
- Goverdhan Caul, „On the Literature of the Hindus, from the Sanscrit communicated by Goverdhan Caul, with a short Commentary”, *Asiatick Researches* I (1801), s. 340–355.
- Karpiński, Franciszek, (tłum.), J.F. Michaud: *Wiara, prawa i obyczaje Indianów*, Lipsk (w rzeczywistości Wilno) 1803. [Jest to skrócony przekład dzieła: J.F. Michaud, *Histoire du progrès et de la chute de l'empire de Mysore sous les règnes d'Hyder-Aly et de Tippoo-Saib* t. 1–2, Paryż 1801.]
- Krasnosielski, Teofil, „Literatura indyjska”, w: *Dzieje literatury powszechnej z ilustracjami*, t. I: *Dzieje literatury starożytnej*. W opracowaniu J.A. Święcickiego, T. Krasnosielskiego, J. Radlińskiego, K. Kaszewskiego, F. Łagowskiego. Warszawa 1880, s. 59–144.
- Krasnosielski, Teofil, „Próby literatury indyjskiej”, *Biblioteka Warszawska* 1866, t. 3, s. 84–121; 325–262; t. 4, s. 32–53.
- Lelewel, Joachim, *Dzieje starożytne Indji ze szczególnym zastanowieniem się nad wpływem jaki mieć mogła na strony zachodnie. Indja Zagangecka, Sinia i Serika, ile je starożytni znali. Geografia Indyjska z ksiąg świętych. Pierwotna na Wschodzie ziemi znajomość*, Warszawa 1820.
- Majewski, Walenty Skorochód, *O Słowianach i ich pobratymcach. Część 1^{za}, Obeymująca czytane na posiedzeniach działowych w latach 1813, 1814, 1815, tudzież na Posiedzeniu Publicznem Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk dnia 30 kwietnia 1816 r. rozprawy o języku sanskryckim...* w Warszawie 1816.
- Meier, Ernst, *Die klassischen Dichtungen der Inder aus dem Sanskrit übersetzt und erläutert. III: Lyrische Poesie. Indisches Liederbuch*. Stuttgart 1854.
- Szujski, Józef, *Rys dziejów piśmiennictwa świata niechrześcijańskiego*. Kraków 1867.
- Święcicki, Julian Adolf, *Historia literatury powszechnej*, t. IV: *Literatura indyjska*, Warszawa 1902.
- Tarnowski, Jan Feliks, „Badania historyczne jaki wpływ mieć mogły mniemania i literatura ludów wschodnich na ludy zachodnie, szczególniej we względzie poezji: rzecz czytana na posiedzeniu Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk, w Warszawie dnia 24 miesiaca listopada 1819 roku”, Warszawa 1819.
- Zenker, J.Th., *Bibliotheca Orientalis. Manuel de Bibliographie Orientale*. I. Leipzig 1846.

Literatura przedmiotu:

- Apte, V.Sh., *The Practical Sanskrit-English Dictionary*, Revised and Enlarged Edition. Delhi 2007 (1998 first compact edition).
- Banerji, Sures Chandra, *Kālidāsa Apocrypha*. Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi 1989.
- Birwé, Robert, „Fragments from Three Lost Kośas: I. Vācaspati's Śabdārṇava”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 85, No. 4 (Oct. – Dec.), 1965: 524–543.
- Bronner, Yigal, *Extreme Poetry. The South Asian Movement of Simultaneous Narration*. Columbia University Press, New York 2010.
- Edkins, Joseph, *Chinese Buddhism: A Volume of Sketches, Historical, Descriptive, and Critical*, London 1880.
- Eggeling, J. (ed.), *Catalogue of the Sanskrit Manuscripts in the Library of the India Office*. Part VII. *Samśkrīta Literature*. B. *Poetical Literature*. III. *Poetic Compositions in Verse and Prose*. IV. *Dramatic Literature*, London 1904.
- Epperson, Erin Hillary, *Kālidāsa in Tibet: Messenger Poetry in Translation*, Diss. The University of Chicago, Chicago, Illinois, 2017.
- Finot, Louis, „Kālidāsa in China”, *Indian Historical Quarterly* IX:4 (1933), s. 823–834.
- Foulkes, T., *Kālidāsa, A Complete Collection of the Various Readings of the Madras Manuscripts*. Vol. I. Madras 1904.
- Frauwallner, Erich, „Dignāga, sein Werk und seine Entwicklung”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde Ost- und Südasiens* 3 (1959), s. 83–164.
- Gokhale, V.V., „Maṅgalāṣṭaka of Kālidāsa”, *Indian Historical Quarterly* I:4 (1925), s. 739–742.
- Hattori, Masaaki, *Dignāga on Perception*, Harvard University Press, 1968.
- Ingalls, Daniel H.H. (ed., introd.), *The Dhvanyaloka of Anandavardhana with the Locana of Abhinavagupta*, Harvard University Press, 1990.
- Ingalls, Daniel H.H., *An Anthology of Sanskrit Court Poetry. Vidyākara's 'Subhāṣitaratnaṣa'*, Harvard University Press, 1965.
- Iyer, K.G. Sankara, „The Age of Kalidasa”, *The Quarterly Journal of Mythic Society* IX:1 (1918), s. 16–57. *JRAS – Journal of the Royal Asiatic Society*.
- Keith, A. Berriedale, *A History of Sanskrit Literature*, Motilal Banarsidass, Delhi 1996 (1. wyd. Oxford University Press, London 1920).
- Kielhorn, Franz, „Sanskrit Manuscripts in China”, *JRAS* (1894), s. 835–838.
- Konow, Sten, „Kālidāsa in China”, *Indian Historical Quarterly* X:4 (1934), s. 566–570.
- Krishnamachariar, M., *History of Classical Sanskrit Literature*, Motilal Banarsidass, Delhi 2004 (1. wyd. Madras 1937). [skrót = HCSL]
- Lange, Antoni, *Wywan wschodni. Wybór arcydzieł literatury egipskiej, asyro-babilońskiej, hebrajskiej, arabskiej, perskiej i indyjskiej*. Warszawa 1921.
- Lienhard, Siegfried, *A History of Classical Poetry: Sanskrit-Pali-Prakrit*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1984. [skrót = HCP]
- Lokesh Chandra, „Kālidāsa's Maṅgalāṣṭaka”, w: Lokesh Chandra, *The Charisma of Tibet*, International Academy of Indian Culture & Aditya Prakashan, New Delhi, 2017: 258–266.
- Macdonell, A.A., (rec.): „Kālidāsa's Meghadūta, edited... by E. Hultzscht”, *JRAS*, I, January 1913: 176–185.
- Maspero, Henri, „Rapport sommaire sur une mission archéologique au Tchö-kiang”, *Bulletin de l'École Française d'Extrême Orient* 14 (1914), s. 1–117.
- Merutuṅga, *Prabandha-cintāmaṇi*, ed. by Jinavijaya Muni, Śāntiniketan, 1933.
- Minor Works of Kṣemendra (Kṣemendra-laghu-kāvya-saṅgraha)*. Gen. ed. Āryendra Sharma. Edited by V.V. Rāghavāchārya & D.G. Padhye. The Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad 1961.
- Nepal-German Manuscript Cataloguing Project – <https://catalogue.ngmcp.uni-hamburg.de//content/index.xml>
- Petech, Luciano, *Mediaeval History of Nepal (c. 750–1482)*, Roma 1984 (2. wyd.).
- Pigoniowa, Mariola, „Meghaduta – Appendix”, *Classica Wratislaviensia* XVII (1993) [Dānasāgarah. *Ocean Darów dla Hanny Wałkówskiej*, pod red. J. Sachse], s. 79–85.

- Pigoniowa, Mariola, *Obraz kobiety w Meghaducie Kalidasy. Analiza semantyczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002.
- Podzeit, Utz, *Bibliographie zu Werken des Kālidāsa*, b.d.m.w., 53 ss.
- Rāvaji Vāsudeva Tullu, „Traditionary Account[s] of Kālidāsa”, *Indian Antiquary* VII (April 1878), s. 115–117.
- Sachse, Joanna, „*Meghadūta* Kalidasy. Komentarz do strof 11 i 63 (Hultzsch)”, [w:] *Wokół Meghaduty*, s. 83–89.
- Schayer, Stanisław, *Kalidasa. Siakuntala*, przeł. S. Schayer, oprac. E. Śluszkiewicz, Ossolineum, Wrocław 1957. (Biblioteka Narodowa, Seria II, Nr 111.)
- Schiefner, A. (ed.), *Tāranāthae de doctrinae buddhicae in India propagatione narratio*, Petropoli 1868.
- Schiefner, A., *Tāranātha's Geschichte des Buddhismus in Indien*, St. Petersburg 1869.
- Shastri, Hara Prasad, *A Catalogue of Palm-leaf and Selected Paper Mss. Belonging to the Durbar Library, Nepal*, vol. I, Calcutta 1905.
- Smith, Gene E., *Among Tibetan Texts. History and Literature of the Himalayan Plateau*, ed. by K. R. Schaeffer, Wisdom Publications, Boston 2001.
- Somadeva Vasudeva (ed. and transl), *The Recognition of Shakuntala by Kālidāsa*, (The Clay Sanskrit Library; JJC Foundation), New York University Press, New York 2006.
- Sternbach, Ludwik, *A Descriptive Catalogue of Poets Quoted in Sanskrit Anthologies and Inscriptions*, 2 vols., Wiesbaden 1978–1980.
- Suryakanta, Kṣemendra *Studies, Together with an English Translation of his Kavikaṅṭhābharaṇa, Aucityavicāracarca and Suvṛttatilaka*. Oriental Book Agency, Poona 1954.
- Tāranātha's History of Buddhism in India*, transl. by Lama Chimpa, Alaka Chattopadhyaya, Delhi 2010.
- Tawney, C.H., *The Prabandha-cintāmaṇi or Wishing-Stone of Narratives*, Calcutta 1901.
- Thomas, F.W., „*Meghadūta*, v. 14”, *JRAS* (1918), s. 118–122.
- Thomas, F.W., Uī, H., „‘The Hand-Treatise’, A Work of Aryadeva”, *JRAS* (1918), s. 267–310.
- Vogel, Claus, *Indian Lexicography. (A History of Indian Literature V.4.)*. Wiesbaden 1979.
- Windisch, Ernst, *Geschichte der Indoarischen Philologie und Altertumskunde*, Bd. I., Berlin–Leipzig 1917.
- Winternitz, Moriz, *History of Indian Literature*, vol. III:1 (*Classical Sanskrit Literature*), transl. by V. Srinivasa Sarma, Motilal Banarsidass, Delhi 1963. [skrót = HILL]
- Wokół Meghaduty. Nieprzerwana nić literackiej kultury sanskrytu*, pod red. L. Sudyki, M. Pigoniowej i T. Miązek, Księgarnia Akademicka, Kraków 2014.
- Woolner, A.C., *The Jasmine Garland (Kundamālā)*, Translated into English by... Oxford University Press, London 1935.

MUSINGS AROUND KĀLIDĀSA'S POEM MEGHADŪTA

Abstract

The present article is dedicated to Professor Joanna Sachse whose Polish translation of Kālidāsa's *Meghadūta* aroused much interest among the Polish Sanskritists in this masterpiece of the classical Sanskrit poetry. The paper consists of seven parts.

In the first part there are collected references and accounts on the *Meghadūta* which are found in the 19th century Polish literature. The following part is devoted to the enumeration and description of the most important editions (and translations) of the *Meghadūta* and its commentaries; special attention is paid to the oldest dated palm-leaf Nepalese manuscript from 1363 A.D. In the third part of the paper there are discussed selected passages from the Sanskrit treatises on the theory of literature (*kāvya*) in which their author quoted some stanzas from Kālidāsa's *Meghadūta* as an illustration of the formulated theses. The fourth part is devoted to the discussion of the meaning of the 14th stanza of the poem. According to two commentators, Dakṣiṇāvartanātha and Mallinātha, the stanza has a double meaning, viz. the words 'nicula' and 'diṅnāga' may be understood as personal

names – of a certain poet Nicula, and the Buddhist master Diñnāga (Dignāga). The interpretation of the stanza has been subject to many speculations by the modern scholars who have struggled to combine the dates of Kālidāsa and Diñnāga, having taken for granted the validity of such identification. In the following fifth part are contained two accounts on Kālidāsa's life as found in the Sanskrit sources translated into Polish. The sixth part presents Kālidāsa and his poem *Meghadūta* in the Tibetan literary tradition. Finally, the seventh part tells about an old Sanskrit manuscript which was found in a remote Chinese Buddhist monastery. One folio of the manuscript contains a reference to Kālidāsa and to his three poems, viz. *Kumārasambhava*, *Meghadūta* and *Raghuvamśa*.

Keywords: Kālidāsa, Meghadūta, Sanskrit literature, kāvya, Sanskrit manuscripts, Dignāga, Polish literature of the 10th century

POSTSCRIPTUM AD § 22.4.

Już po oddaniu artykułu do druku udało mi się sprowadzić z Indii edycję przypisywanego Kalidasie słownika *Nānārthaśabdaratna* wraz z komentarzem *Taralā* Niculi: *Mahākavi-Kālidāsa-viracitaṃ Nānārthaśabdaratnam* [Nicula-kavi-praṇīta-Taralā-vyākhyayā auṇādika-padārṇavārtha-nirdeśaiḥ uṇādi-vyutpattyā ca samvalitam], [ed.] Virūpākṣa Vi. Jaḍḍipāl, Amar Granth Publications, Delhi 2008.

Tytuł w języku angielskim brzmi: *Nānārthaśabdaratnam of Kālidāsa* [With the *Taralā* commentary by Nicula, extracts from *Auṇādikapadarṇava*, meaning and derivation of *Uṇādi* class of words], [Ed. by] Viroopaksha V. Jaddipal.

Nānārthaśabdaratna, czyli 'Klejnot słów o rozmaitym znaczeniu', jest to weryfikowany sanskrycki leksykon wyrazów homonimicznych zebranych z różnych źródeł, przede wszystkim zaś ze zbioru tzw. *uṇādi* (tj. klasy afiksów *kr̥t*, poczynając od *uṇ*, tworzących rzeczowniki od pierwiastków czasownikowych). Leksykon składa się z trzech rozdziałów (*nibandhana*) i liczy ogółem 1048 wyrazów (odpowiednio: 490, 214, 317). Każdy rozdział zakończony jest kolofonem, w którym zmienia się jedynie numer rozdziału:

(iti) śrī-Kālidāsa-mahākavi-viracite Nānārthaśabdaratne kādikṣānta-varṇādyantārthavacchabda-prakarāṇe ekaika-dhātvartha-vicāra-ramaṇīye prathamam/dvitiyam/trtīyam nibandhanam /

Jako autor dzieła wymieniony jest 'wielki poeta Kālidāsa'.

Leksykon ten, utwór 'swego przyjaciela Kalidasy' (*svamitra-Kālidāsa*), opatrzył komentarzem pt. *Taralā* (-vyākhyā, dosł. 'Drżąca, połyskliwa, błyszcząca') poeta Nicula (*Nicula-kavi-Yogi-candra*), o czym informuje w strofie początkowej (po złożeniu hołdu Śiwie) i w kolofonach poszczególnych rozdziałów:

svamitra-Kālidāsōktam śabdaratnārtha-jr̥mbhitām /

taralākhyam lasad-vyākhyām ākhyāsyte tanmatānugām // [2]

(iti) śrīman-mahārāja-śiromaṇi-śrī-Bhoja-mahārāja-prabodhita-Nicula-kavi-Yogicandra- vinirmītāyām mahākavi-Kālidāsa-kr̥ta-Nānārthaśabdaratna-kośa-ratnadīpikāyām *Taralā*khyaṃ prathamam/dvitiyam/trtīyam nibandhanam /

Dowiadujemy się zatem, że poeta Nicula, „pobudzony” (*prabodhita*) do działania przez wielkiego króla Bhodżę, skomponował komentarz do słownika (*kośa*) *Nānārthaśabdaratna*, którego autorem miałby być ‘wielki poeta Kalidasa’, przyjaciel (*svamitra*) Niculi. Trudno przypuścić, że Nicula, tworzący w czasach króla Bhodży, określałby poufale wielkiego Kalidasa jako swego przyjaciela (*svamitra*). Raczej należałoby przyjąć, że Kalidasa – autor słownika (nazwijmy go *Kalidasa II) i Kalidasa – poeta i dramaturg, autor m.in. *Śakuntali* i *Meghaduty*, to dwie całkiem różne osoby.

Jak wiadomo, król Bhoja z dynastii Paramāra panował ok. pierwszej połowy XI wieku (?ok. 1018–1063, ?1010–1055), jego królestwo znajdowało się w regionie Malwy, ze stolicą w mieście Dhara (Dhārā-nagara). Król Bhoja był nie tylko wielkim mecenasem literatury i sztuki, lecz także poetą, autorem licznych i rozmaitych utworów. Jego dwór uświetniali znakomici poeci, a wśród nich „klejnot wszystkich poetów”, Kalidasa. Utwór pt. *Bhoja-prabandha* opiewa literackie ambicje króla, a przy tym podkreśla wielki, pełen czci szacunek, ale także przyjaźń, jaką król Bhodża darzył najznakomitszego z poetów (zob. wyżej § 26; por. *Bhoja-prabandha*, rozdz. IV, XII: *Bhoja-Kālidāsayoḥ*).

Wydaje się, że późniejsze legendy krążące wokół postaci króla-poety, mecenas literatury i sztuki, mogły zawierać wątek wiążący Kalidasa z jego późniejszym imiennikiem, Kalidasa „wtórym” (wiemy, że w tradycji indyjskiej nierzadko pojawiają się postaci noszące to samo imię).¹¹⁴ Być może to właśnie Dakṣiṇāvartanātha, komentator *Meghaduty*, podchwycił ten wątek w odniesieniu do strofy 14 i powiązał ze sobą wyrazy *dīnnāga* (scil. *dīnnāgānām*) i *nicula* z imionami poetów tworzących na dworze króla Bhodży, przez co powstała dość osobliwa konstrukcja, jakoby poeta Nicula miał bronić wielkiego Kalidasa, autora poematu „Obłok posłańcem”, przed atakami Dignagi, buddyjskiego mistrza logiki (zob. wyżej § 22). Tę „czytelniczą” interpretację (Bonner, § 22.3) podjął i niejako spopularyzował Mallinātha, późniejszy komentator.

Do podobnego wniosku doszedł także Viroopaksha V. Jaddipal, wydawca *Nānārthaśabdaratna*, który stwierdził, że Mallinātha nie dochował należytej staranności i nie sprawdził wywodów Dakṣiṇāvartanāthy w jego objaśnieniach do strofy 14, identyfikującego rzekomy spór Kalidasy z Dignagą i pośrednictwo Niculi, przez co ten wątek znalazł się również w jego własnym komentarzu (*Upoddhāta*, s. XIV). Jaddipal podkreśla jednak, że wobec braku innych świadectw zdani jesteśmy na informację zawartą w kolofonie i strofie wstępnej komentarza Niculi do słownika Kalidasy „wtórego” (*Kālidāsa* II). Nie ulega zatem wątpliwości, że nie można łączyć tego Kalidasy, „przyjaciela” Niculi, który miał tworzyć za czasów króla Bhodży, z „wielkim poetą” Kalidasa (*mahākavi-Kālidāsa*), autorem poematu *Meghadūta*.

¹¹⁴ Znana inskrypcja głosi, że ozdobą dworu króla Wikramaditji (Vikramāditya) było „dziecięć klejnotów” (*nava-ratna*), poeci: Dhanvantari, Kṣapaṇaka, Amarasimha, Śaṅku, Vetālabhaṭṭa, Ghaṭakarpāra [sic!], Kālidāsa, Vararuci, Varāhamihira. Pytanie tylko, do którego „Wikramaditji” należałoby odnieść tę informację...